

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра соціально-гуманітарних дисциплін

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

з дисципліни «ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН»

Для студентів юридичного
факультету

Дніпро – 2016

Конспект лекцій підготувала **Гринчак М.О.** кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Бойко О. В., кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри східноєвропейської історії Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.

Чепурко О. О., кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.

Конспект лекцій обговорений та схвалений на засіданні кафедри соціально-гуманітарних дисциплін юридичного факультету

“29” липня 2016 р.,
протокол № _23

ТЕМА № 1. ПРЕДМЕТ, МЕТОДОЛОГІЯ ТА ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Історія держави та права зарубіжних країн як наука.
2. Історія держави та права зарубіжних країн як навчальна дисципліна.
3. Розвиток первісного суспільства.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. *Аннерс Е.* Історія європейського права: Пер. со швед. / Ін-т Європы.— М.:Наука,1996.
2. Библиография по всеобщей истории государства и права (1918-1978 гг.)/ Составитель В.Н.Садилов.—М.:Юрид.лит.,1979.
3. *Бостан Л.М.* Можливості та перспективи використання модульно-рейтингової системи оцінки знань, вмінь і навичок курсантів при вивченні історико-правових дисциплін// Вісник Запорізького юридичного інституту.— 1997.—№ 2.—С.144-155.
4. *Бостан Л.М.* Реалізація діяльнісного підходу при вивченні курсу «Історія держави і права зарубіжних країн»// Вісник Запорізького юридичного інституту.—1998.—№ 1(3).— С.190-196.
5. *Бостан Л.М.* До питання про модульну побудову робочої програми навчальної дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн»// Вісник Запорізького юридичного інституту.—1999.—№ 2(7).—С.266-273.
6. *Бостан Л.М., Бостан С.К.* Деякі методологічні і методичні аспекти викладання історії держави і права зарубіжних країн у вищих юридичних закладах системи МВС України // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ / Редкол.: В.М.Синьов (голов. ред.) та ін.—К.: КІВС; “МП Леся”,2003.—№8.—С.149-155.
7. *Завальнюк В.* Принцип історизму в право- і державознавстві // Право України.—1998.—№2.
8. *Давид Р., Жофре-Стинозы К.* Основные правовые системы современности.—М.,1997.
9. Историческое и логическое в познании государства и права.—Л.,1988.
10. Історичні джерела права: Навчальний посібник / Укл. В.І.Граб.— Полтава,1998.
11. Історія органів внутрішніх справ: Науково-бібліографічний довідник / За ред. Л.О.Зайцева, О.А.Гавриленко, В.М.Часнікова.—Харьків.: Ун-т внутр. справ,2000.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Ознайомлення з предметом вивчення історії держави та права зарубіжних країн як науки і навчальної дисципліни.

ВСТУП

«Історія держави і права зарубіжних країн» є невід'ємною складовою державного стандарту базових юридичних дисциплін. Саме ця навчальна дисципліна відіграє провідну роль в ознайомленні майбутніх юристів із світовою політичною та правовою культурою, знання якої дає можливість глибше зрозуміти сучасні державо і правотворчі процеси, прогнозувати основні тенденції їх розвитку. Історія держави і права тісно пов'язана з іншими історико-правовими дисциплінами, теорією держави і права і разом з ними виступає методологічним підґрунтям вивчення сучасних галузей права.

В лекції ставиться за мету визначити предмет Історії держави та права зарубіжних країн, її методологію, історію становлення як науки, а також місце і роль в системі підготовки фахівців за спеціальністю «Правознавство».

І. ПИТАННЯ

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН ЯК НАУКА

«Історія держави і права зарубіжних країн» – система знань про виникнення й розвиток держави і права в зарубіжних країнах, сформована в результаті цілеспрямованої діяльності людей та відповідних дослідницьких установ. Тобто у самому загальному простому визначенні, ІДП вивчає історичний розвиток держави і права. В той же час самі явища держави і права не припускають такого простого визначення і можуть бути пояснені тільки через співставлення їх з іншими формами суспільної організації і людської культури.

Власного предмету наукового вивчення ІДП набуває, коли розглядає право і державну організацію в їх історичній взаємодії. Конкретне поєднання державних інститутів і правових форм в історичний період утворюють особливу структуру, котра може бути визначена як право-державний уклад, в якому відображені і особливості цивілізації і культури народу, рівень його соціального розвитку, хід політичної історії в цілому. (Омельченко О. А. Всеобщая история государства и права. Учебник. С. 8–9.).

Основна її мета — виявити історичні закономірності й тенденції розвитку держави і права як взаємозалежних, взаємопов'язаних та взаємодіючих соціальних явищ, їх специфіку порівняно із закономірностями й тенденціями розвитку як інших окремих елементів суспільства, так і суспільства в цілому.

З вищезазначеного виходить, що **предметом** вивчення історії держави і права зарубіжних країн є *конкретні процеси виникнення й розвитку державно-правових інститутів та явищ, що розвиваються у хронологічній послідовності й виявляються в певному історичному просторі (зарубіжні країни).*

З позицій *формаційного* підходу певним рівням соціально-економічного розвитку людського суспільства (базису) відповідає певний тип держави і права (надбудова). **Сукупність базису й надбудови й складають формацію (лад), тобто певний етап в історичному розвитку суспільства, який перш за все визначається соціально-економічним фактором (базисом).**

Згідно з формаційним підходом (марксистським- за ім'ям німецького вченого К.Маркса (1818–1883 р.р.) періодизація історичного розвитку класового суспільства і історії держави і права має такий вигляд:

I період – рабовласницька формація, рабовласницька держава і право — IV тис. до н.е.–сер. I тис. н.е.(від утворення перших держав в Месопотамії до падіння Західної Римської імперії в 476 р. н. е.) — **Стародавній світ;**

II період — феодальна формація, феодальна держава і право — сер. I тис. н.е. - XVII-XVIII ст.(від падіння Західної Римської імперії в 476 р. н. е. до англійської революції XVII ст.) — **Середні віки;**

III період буржуазна (капіталістична) формація), буржуазна держава і право- XVII-XVIII ст.- поч. XX ст.(від Англійської революції XVII ст.. або Французької революції XVIII ст. до початку Першої світової війни (1914р.)—**Новий час;**

IV період — соціалістична (комуністична) формація, соціалістична держава і право — з 1917 р. (з Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії до сьогодні) —**Новітній час.**

У наш час устої вищенаведеної періодизації похитнулися. Зроблена спроба цю чітку схему — рабовласницька, феодальна, буржуазна, соціалістична держава і право з властивими їм періодами замінити іншими категоріями. Досить поширеною у останні часи є періодизація, заснована на так званому **цивілізаційному** критерії. Прихильники цього підходу, в основі котрого лежить категорія **«цивілізація»**¹, вважають, що тип суспільства, держави і права та періоди їх існування зумовлені тією або іншою **цивілізацією**, яка визначається взаємодією різних чинників: духовно-культурних, зокрема і релігійних, так і об'єктивно-матеріальних- соціально-економічних, географічних та ін.

Аналізуючи ці два підходи, доходимо висновку, що в обох із них є свої позитивні та слабкі сторони. При **цивілізаційному** підході нечіткість у визначенні самого поняття «цивілізація», де суспільство й держава характеризуються переважно за зовнішніми ознаками культури, часом важко вловимими, досить складно провести чіткий розподіл на окремі періоди.

Слабкою стороною *формаційного* підходу є абсолютизація економічного впливу на суть держави, тому у *формаційну* схему не вкладається історія держави і права східних країн, котрі відрізнялися не тільки особливою,

¹ За А.Дж.Тойнбі «Цивілізація» — це відносно замкнутий і локальний стан суспільства, що відрізняється спільністю культурних, економічних, географічних, релігійних, психологічних і інших ознак, два з яких залишаються незмінними: 1) релігія і форми її організації; 2) територія.

«азіатською» системою виробничих відносин, пов'язаною зі стійкою багатуокладністю, але й найглибшим впливом на все суспільне й державне життя релігійної ідеології, традицій та інших подібних чинників.

Використовуючи позитивні сторони обох підходів, склався і третій підхід щодо періодизації історії держави і права зарубіжних країн (Бостан Л, М. та ін.) Прибічники цього підходу історію державно-організованого суспільства поділяють на *дві великі епохи*, котрі обумовили сутність та відповідні форми держави і права:

Епоха кастово-станового суспільства, де держава за своєю суттю є виразником інтересів вузьких класових угруповань (рабовласницька та феодална держави), а *право* цього періоду — це *право-привілей* пануючих класів, яке юридично закріплювало існуючу соціальну нерівність.

Епоха громадянського суспільства, формування якого починається з перших буржуазних революцій. На цьому історичному етапі держава починає виражати загальносоціальні інтереси, *право* закріплює соціальну рівність людей, котрі вперше в багатовіковій історії людства, незалежно від їх соціального стану і походження, стали юридично (це ще не означало фактично) рівноправними учасниками суспільного життя.

Основним критерієм розподілу на ці дві великі історичні епохи виступає соціально-економічний стан суспільства. Водночас слід зазначити, що їх хронологічні межі не є однаковими для всіх зарубіжних країн. Це обумовлено вже цивілізаційними рисами (соціально-політичними та духовними) того чи іншого суспільства. Визнання існування двох великих цивілізацій — *західної* та *східної* — зі своїми специфічними шляхами розвитку передбачає необхідність здійснити періодизацію держави і права зарубіжних країн у рамках цих *двох цивілізацій*.

В історії держави і права:

а) країн Східної цивілізації виділяються:

I період – IV тис. до н.е. – кінець XIX–поч. XX ст.;

II період – кінець XIX–поч. XX ст. – продовжується до сучасності.

б) країн Західної цивілізації:

I період – I тис. до н.е.–середина XVII–XVIII ст.;

II період — сер. XVII–XVIII ст. — продовжується до сучасності.

Хронологічні межі:

- **першого періоду** обох цивілізацій зумовлені часом виникнення держави і права у станово-кастових суспільствах (рабовласницьких і феодалних) і часом припинення їх існування;

- **другого періоду** — *початком становлення* в зарубіжних країнах держави і права громадянського суспільства (буржуазної держави), пов'язаного із західними буржуазними революціями середини XVII ст. і кінця XVIII ст. (Англія, США, Франція), буржуазними перетвореннями й революціями в Азії в другій половині XIX (реформи 60-х рр. в Росії і Японії) — *початку XX ст.* (Росія, Іран, Туреччина, Китай). Еволюція держави і права громадянського

суспільства продовжується, тому кінцеві межі другого періоду, на нашу думку, ще важко визначити.

У свою чергу, в межах цих великих цивілізацій можна виділити т.зв. «локальні» цивілізації, наприклад, *давньосхідна, далекосхідна, арабська (мусульманська)* — для **східної цивілізації** та *антична (південноєвропейська), східноєвропейська, західноєвропейська, американська* — для **західної цивілізації**.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

Таким чином, виходячи з зазначеного можна стверджувати, що ІДПЗК не представляє особливої і самостійної науки, оскільки за своїм науковим змістом і задачам вона водночас входить до сфери як історичної науки, так і правознавства. Але залежно від соціального об'єкту, на який спрямоване пізнання (держава і право – соціальні явища, форми людського буття), вона може вважатися юридичною науковою дисципліною; за методами, за допомогою яких вони вивчаються- переважно історична. Власного предмету наукового вивчення ІДП набуває, коли розглядає право і державну організацію в їх історичній взаємодії.

II. ПИТАННЯ

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

Навчальна дисципліна “Історія держави і права зарубіжних країн” є концентрованим виразом змісту науки останньої. Водночас вона, порівняно з наукою, має свої певні особливості.

По-перше, вона, як і наука, є системою наукових знань про виникнення й розвиток держави і права в зарубіжних країнах, але представляє їх не в повному, а в концентрованому обсязі, який визначається відповідними документами з організації навчальної роботи. Згідно з ними на вивчення цієї дисципліни відводиться певна кількість годин (сьогодні за різними освітньо-професійними програмами це 162, 171, 190, 216 годин), котрі у свою чергу розподіляються в певних пропорціях на аудиторні години й години самостійної роботи. Виходячи з того, що структура та зміст навчальної дисципліни мають формуватися не за логікою функціонування тієї чи іншої науки, а за логікою формування в тих, хто навчається, передусім професійних якостей, здійснюється і відбір навчального матеріалу.

По-друге, завдання навчальних дисциплін вужчі, ніж ті, що стоять перед наукою. Навчальна дисципліна націлена на те, щоб студенти, курсанти, слухачі накопичили певну суму знань з проблем виникнення, розвитку та функціонування державних і правових інститутів у зарубіжних країнах, виробили певні навички й уміння аналізу, оцінки фактів, подій та явищ минулого, їх використання в сучасних умовах. Тобто мета, завдання, котрі

стоять перед дисципліною, мають передусім навчальний, дидактичний характер.

По-третє, наявність у навчальній дисципліні більш жорстких, ніж у науці, міждисциплінарних зв'язків. Це впливає з того, що майбутній юрист повинен засвоїти знання з усіх предметів комплексно, а не окремо. Тому в структурно-логічній схемі викладання дисциплін між ними передбачено взаємозв'язок і спадкоємність.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

Отже, навчальна дисципліна «Історія держави та права зарубіжних країн» є фундаментальною історико - правовою навчальною дисципліною, вивчення якої спрямовано на набуття студентами, курсантами, слухачами знань історії виникнення та розвитку держави і права як соціальних явищ, необхідних для розуміння сучасних процесів державо і правотворення як в світі, так і в Україні.

ІІІ. ПИТАННЯ

РОЗВИТОК ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Історія людини починається з тривалого (декілька мільйонів років) дородового періоду, коли ще не існувало родової організації, а люди були представлені бродячими групами (**ордами**) чисельністю декілька десятків особин-збирачів. Це ще не був «*homo sapiens*» – «людина розумна», а скоріше «*homo erectus*» – «людина прямоходяча». Але управління в таких групах уже існувало у формі переважання влади найбільш біологічно сильної та агресивної особини-вожака.

Що відрізняє «державне» суспільство від додержавного? Феномен **публічної влади**, соціальний контроль тощо зароджуються та існують уже за родового ладу. Там влада представлена зборами «народу», родовими старійшинами, вождями, магами, жрецькими, «священними» царями, таємними чоловічими союзами. Ця влада перебуває всередині родового суспільства і не замінюється одразу ж та раптом на державну. **Державна влада** виникає з родоплемінної. З позиції суто класової теорії історичного процесу вважалося, що «демократичний» родовий лад («свобода, рівність та братерство стародавніх родів» – Л. Морган) був знищений пануючим класом власників, що виділився з суспільства. Завершуючи своє «Стародавнє суспільство», Л. Морган писав: «Власність та посада були ґрунтом, на якому виростала аристократія... З настанням цивілізації зростання власності прийняло такі величезні розміри, її форми стали такими різноманітними, її застосування так розширилось, а її використання в інтересах власників таке майстерне, що вона зробилася силою, нездоланною для народу.

Які ж основні чинники призводять до трансформації родової організації у державну? Вони можуть бути різноманітними і за важливістю відігравати різну

роль у конкретних суспільствах. На Сході («азійський тип») це перш за все централізована організація громадських робіт, без яких тутешнє суспільство не могло б вижити; в античному світі це внутрішні соціальні суперечності. В ранній середньовічній Європі це військова функція, яка, утім, відіграє величезну роль у всіх суспільствах. Скрізь, де родоплемінні інститути не впораються з виникаючими управлінськими проблемами, вони замінюються на інститути державні. Нерідко трапляється так, що елементи родової організації «вживляються» до державної організації, стають її органічними складовими. Це стосується передусім степових кочових народів (доісламські раби, тюрки, монголи), для яких родовий осередок є найбільш органічним елементом управлінської та військової структур.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ:

При першому наближенні держава є організацією управління суспільством. По суті це державно-організоване суспільство. Воно охоплює органи влади, тобто державний апарат з його ланками, порядок відносин між органами влади та суспільством, прерогативи влади, засоби контролю суспільства за органами влади, якщо такі є, наявність податків, бюджету. Якою б не була держава, вона зростає на функції управління. Однак управління - чинник необхідний, але недостатній.

Управляються стадо, бродяча група, рід, плем'я, але таке управління не є державою. Кваліфікуючими ознаками державного управління вважаються територіальна та адміністративна структуризація суспільства (на відміну від кровно-родинної), примусові функції влади, поділ суспільства на класи (за марксистською версією – «антагоністичні»).

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

Розглянувши питання вступної лекції до навчального курсу «Історія держави та права зарубіжних країн» можна зробити загальний висновок:

ІДПЗК за своїм науковим змістом і задачам водночас входить до сфери як історичної науки, так і правознавства. Але залежно від соціального об'єкту, на який спрямоване пізнання (держава і право – соціальні явища, форми людського буття), вона може вважатися юридичною науковою дисципліною, за методами, за допомогою яких вони вивчаються, переважно історична. Власного предмету наукового вивчення ІДП набуває, коли розглядає право і державну організацію в їх історичній взаємодії. Зміст його (предмету) – це *конкретні процеси виникнення й розвитку державно-правових інститутів та явищ, що розвиваються у хронологічній послідовності й виявляються в певному історичному просторі (зарубіжні країни).*

Основна її мета — *виявити історичні закономірності й тенденції розвитку держави і права як взаємозалежних, взаємопов'язаних та взаємодіючих соціальних явищ, їх специфіку порівняно із закономірностями й тенденціями розвитку як інших окремих елементів суспільства, так і суспільства в цілому.*

Навчальна ж дисципліна ІДПЗК, спираючись на досягнення наукових досліджень, містить квінтесенцію сучасних знань про державу і право в її історичному часі та географічному просторі. Її вивчення в вищих закладах юридичної освіти має за мету ознайомити курсантів (студентів) зі світовим досвідом державо і правотворення, виявити загальні закономірності та особливості цього процесу в окремих країнах, сформувавши у тих, хто навчається, навички історичного мислення, бачення перспектив подальшого розвитку держави і права як зарубіжних країн, так і України, її місця і ролі у цьому загальному історичному процесі.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

Під час лекції розглядаються лише базові, основоположні теоретичні поняття та риси загальної історії держави і права як комплексної науки, її загальної структури, предмету.

При підготовці теми, студентам слід враховувати різнобічні наукові підходи до визначення, класифікації та розуміння деяких питань.

Серед них слід виділити: основні функції історії держави і права, зокрема, - пізнавальну, евристичну, прогностичну, організаційно-практичну, ідеологічну.

Для вдалого засвоєння цієї теми, студентам (слухачам) рекомендується звернутись не лише до базового (обов'язкового) списку літератури, а й до інших наукових джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

ТЕМА № 2. ДЕРЖАВА І ПРАВО КРАЇН СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЙ:

1. Виникнення держави у країнах давньосхідної цивілізації. Основи її суспільного ладу.
2. Сутність та форма давньосхідної держави, основні її функції.
3. Давньосхідне право: загальні риси і особливості.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Государство и социальные структуры на Древнем Востоке.— М.,1989.
2. *Крамер С.* История начинается в Шумере: Пер. с англ.2-е изд.— М.,1991.
3. *Кудрявцев М.К.* Кастовая система в Индии.— М.,1992.
4. *Куценков А.А.* Эволюция индийской касты.— М.,1992.

5. *Мечников Л.И.* Цивилизации и великие исторические реки: Географическая теория развития современных обществ: Пер. с фр.—М.,1996.
6. *Ламберт-Карловски К., Саблов Дж.* Древние цивилизации. Ближний Восток и Мезоамерика: Пер. с англ.— М.,1992.
7. *Бонгард-Левин Г.М.* Индия эпохи Маурьев.— М.,1973.
8. *Рогожин А.И., Страхов Н.Н.* История государства и права рабовладельческого Китая.— М.,1960.
9. Рабовладельческое и феодальное государство и право стран Азии и Африки /Под ред. А.И.Рогожина и Н.Н.Страхова.— Харьков,1981.
10. *Якобсон В.А.* Некоторые проблемы исследования государства и права Древнего Востока // Народы Азии и Африки.— 1984.— № 2,3.
11. *Буткевич О.* Международное право Древнего Египта // Государство и право.—2000.—№5.
12. *Волков И.* Законы Вавилонского царя Хаммурапи.—М.,1914.
13. *Крашенинникова Н.А.* Индусское право: история и современность.— М.:МГУ,1982.
14. *Крашенинникова Н.* История права Востока: Курс лекций.—М.,1994.
15. *Лурье И.М.* Очерки древнеегипетского права. XVI-X вв.: Памятники и исследования.— М.,1960.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Ознайомлення з історичним досвідом державо- і правотворення в країнах давньосхідних цивілізацій, виявлення загальних закономірностей та особливостей виникнення і розвитку держави і права в країнах Стародавнього Сходу, їх сутності, основних функцій.

ВСТУП

Історія людства складається з двох великих історичних періодів: *первісного суспільства і державно-організованого (цивілізованого) суспільства*. Держава – атрибут останнього, але ж вона зародилася в надрах первісного суспільства, тому не випадково увага теоретиків, істориків держави і права тощо прикута в тому числі і до процесів, що відбувалися в суспільстві додержавного періоду. Про ці сторони життя народів того часу збереглося дуже мало історичних відомостей, тому усе, що відомо сьогодні про виникнення держави, не більш ніж історична реконструкція цього процесу. Ступінь її точності не піддається перевірці, тому точніше було б говорити про найбільш загальні закономірності її формування.

Перша лекція навчального курсу присвячена висвітленню процесу державо- і правотворення у країнах давньосхідних цивілізацій, де, згідно даних сучасної історичної науки, і виникли перші паростки людської цивілізації. Нашими задачами є спробувати реконструювати процес виникнення і розвитку державної організації в країнах Стародавнього Сходу, виявивши при цьому як

спільні риси, так і особливості його, пояснити чим вони були обумовлені, відповісти на питання про сутність і основне призначення держави і права у давньосхідному суспільстві, особливості форми державної організації, права.

І. ПИТАННЯ

ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ У КРАЇНАХ ДАВНЬОСХІДНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ. ОСНОВИ ЇЇ СУСПІЛЬНОГО ЛАДУ

Найбільш ранні державні форми стали виникати на Сході, переважно в південній частині Азії і частково в Північній Африці. В передній Азії, у долині рік Тигру і Євфрату, знаходилися Вавилон і Ассирія (раніше Шумер і Аккад), тут же по сусідству були розташовані Хетська держава, Фінікія, єврейські царства, Урарту й інші найдавніші держави; в Африці, в долині Нілу, знаходився древній Єгипет. У процесі утворення вони пройшли загальний для країн цього регіону шлях плавного переростання первісного родоплемінного суспільства в державу. Отут проявилися як описані вище загальні закономірності державотворчих процесів, так і окремі, специфічні для цих країн особливості.

Держава Стародавній Єгипет склалася в північно-східній частині Африки, у долині, розташованій по нижній течії Нілу. Все сільськогосподарське виробництво Єгипту було пов'язане з його щорічними розливами, із дуже раннім будівництвом тут іригаційних споруджень, на котрих і почала вперше використовуватися праця рабів-військовополонених. Природні межі Єгипту служили захистом країни від набігів ззовні, створенню етнічно однорідного населення — *давніх єгиптян*.

Поливне землеробство, що розвивалося досить інтенсивно, сприяло соціальному розшаруванню, виділенню управлінської верхівки на чолі із первосвящениками — жерцями вже в першій половині IV тис. до н.е. В другій половині цього тисячоліття з'являлися перші державні утворення — *номи*, що виникли внаслідок об'єднання навколо храмів сільських общин для спільного ведення іригаційних робіт.

Територіальне розміщення древніх номів, розташованих уздовж єдиної водної магістралі, дуже рано призвело до їх об'єднання під владою сильнішого ному, до появи у Верхньому (Південному) Єгипті єдиних царів з ознаками деспотичної влади над іншими номами. Царі Верхнього Єгипту **до кінця IV тис. до н.е.** завоювали весь Єгипет [цар **Менес** (Мернер) — 3200 р. до н.е.]. Характер господарства, пов'язаний із постійною залежністю населення від періодичних розливів Нілу, і необхідність управління з центру працею багатьох людей щодо подолання їх наслідків обумовили і ранню централізацію староегипетської держави.

Стародавній Вавилон

Вавилонська держава розташовувалася в Азіатському Міжріччі (між ріками Тигром і Євфратом). Перші держави на цій території виникли на **початку III тис. до н.е.** Це були невеличкі міста-держави, у суспільному і

державному ладі яких тривалий час зберігалися пережитки родоплемінної організації. Найдавнішим населенням країни, що заклало основи цивілізації в Міжріччі, були **шумери**. Від цього народу отримала свою назву держава Шумер, історія якої нараховує сім століть.

На північ від шумерів у Міжріччі мешкали **аккадці**, що поступово захопили всю територію Шумера і створили досить сильне Шумеро-Аккадське царство, яке проіснувало близько ста років.

Біля 2000 р. до н.е. Міжріччя було захоплено кочовиками — **амореями**, які перемогли Шумеро-Аккадське царство і розселилися широко на його території. Одним з їх опорних пунктів став Вавилон, що був значним поселенням вже в останньому столітті існування Шумера. Сприятливе географічне положення забезпечило піднесення Вавилону. Він став столицею невеличкого царства. Перші п'ять вавилонських царів значно розширили свої володіння. За часів правління шостого царя — **Хаммурапі (1792-1750 рр. до н.е.)** — Вавилон перетворився в столицю величезної держави, яка включала в себе велику частину Міжріччя. Створена Хаммурапі держава, яка одержала назву за назвою її столиці — Вавилон, була значним, але не міцним державним об'єднанням.

Після смерті Хаммурапі Вавилон зазнав ряд важких поразок від своїх сусідів і в **1595 р. до н.е.** його було знищено **хетами і касситами**, що правили Міжріччям біля 400 років.

Нове піднесення Вавилон пережив в VII-VI ст. до н.е., коли з **626 р. по 539 р. до н.е.** існувало т.зв. «**Нововавилонське царство**». У VI ст. до н.е. воно було завойоване **персами**, а з III ст. до н.е. фактично припинило своє існування.

Давньоєврейська державність

У безпосередній близькості від Вавилону виникла державність і в євреїв. Єврейські кочові племена з'явилися на землях історичної Палестини на початку **II тис. до н.е.**, вийшовши через р. Євфрат. Приблизно в XIII-XII ст. до н.е., у період тимчасового ослаблення впливу Єгипту на держави Палестини і Фінікії, союз споріднених племен із загальною назвою **Ізраїль** витиснув і підпорядкував собі племена **ханаанейв**, що жили там. У результаті асиміляції (мови були близькі) ізраїльський народ сформував загальну осілу цивілізацію з землеробською культурою. У політичному відношенні це була стадія формування надобщинних владних структур. Союз племен управлявся радами родової знаті і так званими «суддями» — виборними вождями. Зберігалися племінні народні збори, але найбільше значення мало внутрішньообщинне управління із беззаперечною владою глави роду-клану.

У XI ст. до н.е. під впливом зовнішньої небезпеки з боку нових племен **филистимлян** (звідси і грецька назва «Палестина» — *Л.Б., Р.В.*) ізраїльські общини і племена утворили єдину протодержаву. На зборах представників племен був обраний перший цар Ізраїлю — **Саул**. Надалі обрання (або загальнонародне затвердження) носія влади стало принципом ранньої державної організації.

Початок формування реальної державної організації визначається за часом правління спадкоємця Саула — царя **Давида (кінець XI — поч. X ст. до н.е.)**, коли з'явилася наймана армія, і особливо знаменитий біблійний мудрець цар **Соломон (X ст. до н.е.)**. За часи його правління була встановлена тверда система державних податків, постійна армія, система державно-розподільного господарства.

У **928 р. до н.е.** під впливом різних зовнішніх і внутрішніх чинників єдина старовірська держава розпалася на два окремих царства: Ізраїльське, що об'єднало більшість із старих племен, із *центром у м. Наблус*, і Іудейське, із *центром у Єрусалимі*, де правили нащадки царя Давида. У соціальному відношенні обидва царства були однотипними й еволюціонували в напрямку класового суспільства, але політичні традиції стародавньої державності виявилися недовговічними.

Стародавня Індія

Стародавня Індія — одна з колисок людської цивілізації — розташовувалася на півострові Індостан у міжріччі Інду і Гангу. Першими її жителями були *дравіди*, яких через століття змінили численні племена, що відрізнялися один від одного укладом життя, мовою, віруваннями, культурою. Ці племена створили одну з найдавніших світових цивілізацій. Мохенджо-Даро і Хараппа — два найбільших міста того часу — були столицями політичних об'єднань. Джерела не дають достовірних знань про класову структуру і політичну організацію Хараппського суспільства, проте наявні свідчення дозволяють судити про його розшарування і розклад первіснообщинного ладу. У XVIII-XVII ст. до н.е. під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників Хараппа переживала період занепаду. Це пов'язують, у першу чергу, з приходом у серед. II тис. до н.е. *арійських племен*.

Період із середини II тис. до н.е. до першої половини I тис. до н. е., який одержав в історії назву ведичного, відзначений утворенням класового суспільства і держави. Значні досягнення в галузі виробництва обумовили розшарування суспільства.

З посиленням соціальної нерівності **раджа** — військовий вождь племені, що раніше обирався зборами і міг бути усунутий ними, усе більш піднімався над плем'ям, підпорядковуючи собі органи племінного управління. За посаду раджі велася боротьба між представниками знатних і могутніх родів у племені. Згодом ця посада стала спадковою.

Спочатку велику роль продовжували відігравати народні збори, що впливали на призначення царя. Поступово зі зборів одноплемінників вони ставали зборами знаті, наближених царя. Зменшення ролі народних зборів пов'язано з посиленням царської влади.

Органи племінної адміністрації поступово перетворювалися в державні органи. Заняття вищих посад у державній адміністрації було привілеєм рабовласницької знаті. Усе більшого значення набував **пурохита** — царський жрець, що виступав також астрологом, радником царя.

Племінна дружина поступово переростала в постійне військо на чолі з начальником — **сенапаті**. Народ обкладався податками, які перетворилися з добровільного підношення вождю племені або дарунка богу, в жорстко фіксовану подать, яка сплачувалася царю через спеціальних чиновників.

Так на базі родоплемінних колективів виникли державні утворення, звичайно невеличкі за територією, які приймали форму монархій або республік.

Самою значною і сильною державою того часу була **Магадха**. Найвищої могутності вона досягла в **IV-III ст.ст. до н.е.** при династії **Маур'єв**, що об'єднала під своєю владою майже всю територію Індостану.

Магадхсько-Маурійська епоха розглядається як особливий етап в розвитку давньоіндійської державності. Це був період значних політичних подій. Створення об'єднаної індійської держави сприяло спілкуванню різноманітних народів, взаємодії їх культур, стиранню вузьких племінних рамок. В епоху Маур'єв були закладені основи багатьох державних інститутів, що одержали розвиток уже в наступний період.

У той же час імперія Маур'єв була конгломератом племен і народів, що стояли на різних ступенях розвитку. Незважаючи на сильну армію, міцний апарат управління, Маур'ям не вдалося зберегти єдність держави. В **II ст. до н.е.** Індія розпалася на безліч державних об'єднань.

Стародавній Китай

Історія Стародавнього Китаю звичайно поділяється на ряд періодів, що отримали назви від імені правлячих династій:

1. Період **Шан (Інь)** (XV-XI ст. до н.е.);

2. Період **Чжоу** (XI — III ст. до н.е.). У цей період виділяються особливі періоди: *Чуньцю* (VIII - V ст.ст. до н.е.) і *Чжаньго* — «царств, що борються» (V-III ст. до н.е.).

3. Період **Цинь** і **Хань** (III ст. до н.е. — III ст. н.е.).

1. Період Шан (Інь). Перші осередки цивілізації міського типу в Стародавньому Китаї почали виникати в **II тис. до н.е.** у долині ріки Хуанхе на базі родових груп іньських племен, що перейшли до осілого способу життя. В іньському Китаї внаслідок розкладу родоплемінних зв'язків, які прогресували, поділу праці, почав виділятися, з одного боку, пануючий прошарок родової аристократії: правитель — **ван** і його наближені, родичі, сановники, племінні вожді; з іншого — рядові одноплемінники, а також чужаки-іноплемінники, які перетворювалися, як правило, у рабів.

Створення початкового примітивного державного утворення в Шан (Інь) було пов'язане з необхідністю організації виробництва, зрошення земель, запобігання згубних наслідків розливу рік, захисту територій. Це знайшло своє вираження, *по-перше*, у перетворенні племінного вождя в обожнюваного правителя *іньського* царства, що володів значною владою, *по-друге*, в утворенні адміністративного апарату, що складався з численних управителів, воєначальників, жерців і інших, що протистояли значній частині общинників. В епоху Інь почала затверджуватися верховна власність **царя** на землю. Цьому сприяли уявлення про *вана* як про земне божество.

2. Період Чжоу. Соціальний і політичний розвиток народів усього басейну ріки Хуанхе було значно прискорене завоюванням царства Ін наприкінці XII ст. до н.е. *чжоуськими* племенами, які прийшли із заходу і встановили панування над населенням усього Північного Китаю, над безліччю розрізнених родоплемінних колективів, що знаходилися на різних стадіях розкладу родових відносин. Чжоуський *ван* був поставлений перед необхідністю організації управління величезною територією. З цією метою він передав завойовані землі в спадкові володіння своїм родичам і наблизеним, які разом із землею одержували і відповідні титули.

Спочатку влада титулованих власників уділів стримувалася силою центральної влади. Проте в VIII ст. до н.е. авторитетні правителі, що були вірні піддані *вану*, починали набувати фактично повної незалежності. Влада *вана* обмежувалася його володінням-доменом. Становлячись місцевими царьками, правителі самі вже давали землі за службу, обростаючи своїми васалами, своїм апаратом управління.

Таким чином, у *чжоуському Китаї* панувала *роздробленість із характерною для неї міжусобицею, що призводила до захоплення то одним, то іншим місцевим царством позицій гегемона, до поглинання ним більш дрібних царств.*

Тривалі безупинні війни призвели до економічного спаду, до руйнації іригаційних споруджень і, нарешті, до усвідомлення необхідності зближення народів Китаю. Виразниками нових настроїв стали проповідники конфуціанської релігії, що закликали до об'єднання країни «без пристрасті і знищення людей». Незважаючи на війни, у період Чжань посилювалися економічні і культурні контакти різноманітних районів і народів, наслідком чого стало їх зближення, «збирання» земель навколо семи значних китайських царств.

В історії Стародавнього Китаю **V ст. до н.е.** було *переломним етапом.* У цей час починають діяти чинники, які привели до об'єднання царств у єдину імперію, де стало панувати конфуціанство як основна політична ідеологія. Завдяки впровадженню залізних знарядь праці відбувався різкий підйом економіки. Освоєння нових земель, поліпшення іригаційних споруджень, зростання сільськогосподарського і ремісничого виробництва сприяли розвитку товарно-грошових відносин, складанню ринку, виділенню купецтва. В цих умовах відбувався інтенсивний розклад общинної і затвердження приватної власності на землю, створення значного приватного землеволодіння.

Наслідком цих обставин стало те, що в останньому столітті до н.е. у Китаї виникло протиборство двох тенденцій у розвитку суспільства:

- * з одного боку, розвивається значна приватна власність на землю, заснована на експлуатації селян-орендарів, найманих робітників, рабів;
- * з іншого — формується широкий прошарок податного селянства, безпосередньо підпорядкованого державі. Це були **два** можливих шляхи розвитку:

1) через перемогу значної приватної власності на землю — шлях роздробленості, усобиць;

2) через зміцнення державної власності на землю — створення єдиної централізованої держави.

3. Період Цинь і Хань. Носієм другого шляху виступило **царство Цинь**. У **221 році** до н.е. воно переможно закінчило боротьбу за **об'єднання країни**. Основи соціальних порядків, державна машина, створені в циньському Китаї, виявилися настільки пристосованими до потреб імперії, що майже без усяких змін були перенесені в **Хань**. Ставши традиційними, вони фактично збереглися в імператорському Китаї до буржуазної революції 1911-1913 років.

Таким чином, з оглянутого можна зробити висновок, що основним шляхом виникнення цивілізованого організованого суспільства в давньосхідних країнах слід вважати розклад родоплемінної організації. Щодо особливостей, то це передусім фактори, які прискорювали або стримували цей процес, зокрема, зовнішнє завоювання (Індія), внутрішня боротьба (Вавілон, Китай).

Основи суспільного ладу країн Стародавнього Сходу

Вище були розглянуті процеси розкладу родоплемінних відносин і виникнення держав у країнах Стародавнього Сходу. Насамперед, ми познайомилися з тією матеріальною базою існування цих країн, тобто із *територією, яка є першою і найважливішою ознакою держави*. У той же час держава не може існувати без людей, що діють між собою, стають суб'єктами всеосяжної системи суспільних відносин, яку звичайно іменують **суспільним ладом**. Це питання, на перший погляд, є чисто «історичним» і відноситься до «цивільної» історії. У принципі так, але юрист не може обходитись без знань хоча б таких основних елементів суспільного ладу, як форма власності, що складає основу економічного життя держави, соціально-класова структура суспільства, основні риси духовного життя й ін., які мають вирішальний вплив на форму й зміст державно-правових інститутів цього суспільства.

Загальні риси суспільного ладу давньосхідних країн

Як і на етапі виникнення протодержав, однією з основних **соціальних форм**, що відіграла вирішальну роль в еволюції давньосхідних суспільств державної епохи, була **сільська община**. Вона значною мірою визначала характер політичної влади в цих суспільствах, роль і функції давньосхідної держави, особливості правових систем.

У *Стародавньому Китаї*, наприклад, основою соціального життя протягом тривалого часу були **патронімії** (*цзун*), які об'єднували декілька сотень (до тисячі і більш) сімей, що належали до однієї родинної групи. Структура замкнених сільських общин із натуральним характером виробництва, із поєднанням ремесла і землеробства в рамках кожної общини, слабким розвитком товарно-грошових відносин складала основу соціального життя й у *Стародавній Індії*.

Сільська община, зміцненню позицій якої сприяли колективні зусилля її членів по створенню іригаційних споруд, мала величезний вплив на уповільнення процесів класоутворення, на форми земельної власності і засоби

експлуатації в давньосхідних суспільствах. Тут безпосереднім власником землі була сама община. Водночас і держава виступала в ролі верховного власника землі, владно-власницькі права якого реалізовувалися в отриманні з общинників податку.

Лад багатокладного господарського життя визначав виключно неоднорідний соціальний склад давньосхідних суспільств, який можна диференціювати в межах трьох основних соціально-класових утворень:

1) *пануючий соціальний прошарок*, куди входили придворна і служива аристократія, командний склад армії, заможна верхівка землеробських общин та ін.;

2) *вільні дрібні виробники* — общинники-селяни і ремісники, що жили своєю працею;

3) різноманітні категорії осіб, позбавлені засобів виробництва: *раби, залежні підневільні робітники* та ін.

На Сході була відсутня чіткість соціально-класових меж, наприклад, існували різноманітні категорії залежного населення, що займали проміжні позиції між вільними і рабами, або деякі перехідні категорії вільних (від дрібних землевласників до пануючого прошарку, зокрема, до дрібного купецтва і чиновництва). Станово-правовий статус індивіда в суспільстві, як правило, не співпадав, а розходився з його соціально-економічним становищем.

Особливості суспільного ладу давньосхідних країн

Загальні закономірності розвитку давньосхідних багатокладних суспільств не можуть переписати конкретні *особливості* кожного з них. Ці особливості були пов'язані:

- із домінуючим положенням того або іншого укладу і різноманітних форм їх взаємодії;

- з особливостями їх соціальних і політичних інститутів;

- зі специфічними рисами їх культурно-цивілізаційного розвитку: особливостями побуту, світорозуміння людей, засобами релігійної орієнтації.

У **Стародавньому Вавилоні**, наприклад, значне царсько-храмове господарство співіснувало з дещо відокремленим общинно-приватним господарством, основою якого була праця вільних общинників-селян, які сплачували податок державі. У царсько-храмових господарствах використовувалася праця рабів і осіб, що знаходилися у тому або іншому ступені залежності, ряди яких поповнювалися за рахунок вільних хліборобів, що втрачали свою общинну ділянку. Наявність сильного царсько-храмового господарства з відносно розвинутим ремеслом, яке широко здійснювало торгові операції за допомогою купців, послабляло податкову експлуатацію общинників-селян.

Деякі особливості виявилися й у соціально-класовій структурі давньовавилонського суспільства. У середовищі вільних людей виділялися дві групи. *Перша* — *авілуми* («людина», «син людини»), *друга* — *мушкенуми*, особи більш низького соціального статусу («падаючі ниць», тобто такі, які б'ють чолом, звертаються до царя з проханням про прийняття на службу).

До *авілумів* належали вищі царські службовці, що поряд із великими службовими наділами володіли ще й общинною землею. *Мушкенум* був царською служивою людиною нижчої категорії. Залежність *мушкенумів*, напевно, і визначалася тим, що вони не були нащадками «своїх» і не мали коренів в общині. Розходження між цими соціальними групами особливо яскраво проявилися в нормах права, які регулювали різні суспільні відносини: охорони власного життя, здоров'я, честі і членів їх сімей.

Для торгівлі зерном, придбання відсутніх на їх землях корисних копалин, металу, а також каменю, лісу й інших будівельних матеріалів ще общини Шумеру й Аккаду стали посилати в тривалі подорожі своїх торгових агентів, що одержали згодом назву *тамкар* — тобто *лихвар*, *кредитор*, *торговець*, людина, пов'язана із торговою, лихварською діяльністю палацу. Будучи залежними, *тамкари* тим часом користувалися широкою свободою фінансово-торгової діяльності, укладали значні торгові угоди, об'єднували капітали, створювали торгові організації.

Залежнообов'язковим було і ремісниче виробництво, що розвивалося головним чином у царському господарстві. Царськими доглядачами контролювалося не тільки ремісниче виробництво, але і збут продукції. У Нововавилонському царстві практикувалося навчання рабів кваліфікованому ремеслу. Але представники таких найважливіших ремесел, як ковалі, теслярі, броварники володіли тим або іншим рівнем самостійності, створювали фахові об'єднання та ін.

Ще більшою своєрідністю характеризувалася соціально-класова структура **Стародавньої Індії**. Процес соціального розшарування давньоіндійського суспільства, що почався в надрах розрізнених племінних общин, призвів, на відміну від інших давньосхідних суспільств, не до формування класів (рабовласників і рабів), а до виникнення особливих станових груп — *варн*² перші згадки про які можна знайти в самому ранньому творі ведичної літератури — *Ригведі*. *Варн* було чотири:

1. Браhmани (священнослужителі, жерці). Формуванню *варни* жрецької верхівки браhманів сприяла монополізація ними на визначеному етапі історичного розвитку відправлення релігійних церемоній, знання ведичних гімнів.

2. Kшатрїї (воїни, правителі). Ця особлива військова верхівка, військова аристократія почала складатися в процесі завоювання арїями річкових долин у Північній Індії. У цю категорію спочатку входили тільки арїї, але в ході асиміляції завойованих племен *варна кшатрїїв* поповнювалася і місцевими вождями, главами сильних родових груп, на що, зокрема, вказує існування в Стародавній Індії особливої категорії «вратія-кшатрїїв», тобто кшатрїїв за обітницею, а не за народженням.

² До кінця I тис. до н.е. стародавня система *варн* видозмінилася. *Варни* стали дробитися і перетворюватися у вузькі фахові і майнові групи — із своїми інтересами, правилами поведінки, навіть із своєю адміністрацією, що діяла за цеховим принципом. Таких спадково замкнених груп стало нараховуватися декілька сотень — вони одержали назву *каст*. *Каст* склалися в особливу ієрархію залежно від почесності або малопочесності занять, якими займалися її члени. Існування цих станів є чи не найважливішою особливістю індійського суспільства аж до Нового часу.

3. Вайш'ї (хлібороби, ремісники). Назва третьої варни походить від слова «*виш*» — народ, плем'я, поселення. Це основна маса трудового люду, хліборобів і ремісників. Відокремленню кшатріїв від своїх одноплемінників — *вайш'їв* — простолюдинів сприяло уявлення, що кшатрії — повновладні розпорядники багатства, яке приносить війна, у тому числі і рабів-військовополонених.

4. Шудри (слуги). Члени цієї варни були представниками скорених аріями племен. Вони займали найнижче становище серед варн. Шудри формально не були рабами, але вони повинні були обслуговувати зі смиренністю вищі, т.зв. «двічінароджені» варни.

На найнижчому щаблі серед вільних людей, але таких, що знаходились за межами варн, стояли так звані «недоторкані» — *чандали* й ін., народжені від змішаних шлюбів.

І на найнижчій ступені цієї складної ієрархічної градації знаходилися власне раби (*даси*), яких тривалий час ототожнювали із шудрами. Рабська праця в Стародавній Індії не була основою виробництва; рабство тут носило патріархальний характер.

Дещо іншою була соціально-класова структура давньоіндійських республік — *ган*. У *ганах* були раби, але основну масу працездатного населення складали хлібороби, селяни. Панівне положення займали *кшатрії*, їх знать — *раджі*. Брахмани тут не мали такого авторитету, як в інших частинах імперії (Маур'єв. — *Л.Б., Р.В.*). Відвідуючи *гани*, брахмани скаржилися, що до них ставляться без належної поваги. Становище громадян республіки залежало від того, чи належить він до кшатріїв. Усі, хто не належали до цієї *варни*, перебували на нижчих суспільних щаблях. У цьому своєрідність суспільного ладу давньоіндійських республік.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Таким чином, рабовласницькі відносини тут тісно перепліталися із станово-варновими, кастовими. Як в Індії, так і в інших країнах Стародавнього Сходу рабство мало свої особливості. Це було рабство при ще не зжитих цілком общинних відносинах, при пануванні державної й общинної власності на землю. Крім того, воно ще не втратило деякі властиві патріархальному побуту риси.

II. ПИТАННЯ

ФОРМА ТА СУТНІСТЬ ДАВНЬОСХІДНОЇ ДЕРЖАВИ, ОСНОВНІ ЇЇ ФУНКЦІЇ

Давньосхідна держава, будучи рабовласницькою, являла собою організацію панування над рабами і дрібними вільними виробниками — селянами і ремісниками. Основне її завдання полягало в охороні рабовласницької власності і відповідної форми експлуатації величезної маси рабів і незаможної частини вільного населення, в придушенні, у разі

необхідності, їх опору. Як відомо, *суть держави* проявляється в її *функціях*. Розглянемо функції давньосхідної держави.

Функції давньосхідних держав

Під *функціями держави*, як відомо із шкільного курсу «Правознавства», або ж з курсу «Теорія держави і права», якщо така тема вже вивчена, розуміють *основні напрямки діяльності держави, в яких знаходять своє вираження суть і соціальне призначення управління суспільством*. Як і сьогодні, так і в давні часи життєдіяльність суспільства здійснювалася в двох основних сферах: *всередині країни і за її межами*. Тому при розгляді цього питання ми будемо дотримуватися загальноприйнятої класифікації функцій держави, а саме розподіл їх на *зовнішні і внутрішні*.

Серед *внутрішніх функцій* давньосхідних держав можна виділити наступні:

1. Організаційно-господарська. Життя давньосхідних народів було пов'язане з великими ріками, їх водними режимами. Це обумовлювало необхідність здійснення з боку держави централізованих заходів щодо забезпечення нормального функціонування іригаційних споруд, організації координації розрізненого суспільного виробництва, забезпечення життєвих умов розвитку общини, яка виступала як її опора.

2. Ще одна функція, яку можна було б віднести до блоку економічних функцій — це **охорона рабовласницької власності** на знаряддя і засоби виробництва. Основна діяльність стародавніх держав були спрямована на забезпечення економічної основи рабовласницької держави, а саме:

- **охорону**, передусім, державної власності на землю, і
- **підтримку** рабства, рабовласницької системи господарства, рабовласницьких виробничих відносин. Ця сторона діяльності забезпечувала економічні інтереси пануючого класу, сприяла збільшенню його багатства.

3. Для держави того періоду найважливішою була діяльність, направлена на забезпечення існування пануючих рабовласницьких класів. Це функція **утримання в покорі** маси рабів і інших соціально-принижених категорій населення, **придушення, у разі необхідності, їх опору**.

4. Ще одна важлива функція рабовласницької держави — **ідеологічна**. Державна ідеологія того часу — це релігійна ідеологія, яка ґрунтувалася на різних морально-етичних, релігійних цінностях і відводила особливе місце правителю. Так, наприклад, ще в древньому царстві (III тис. до н.е.) **єгипетським фараонам** став привласнюватися священний титул «сина бога Сонця», почав складатися особливо урочистий ритуал їх поховання. Як символ величі фараонів будувалися знамениті піраміди, які вселяли простим людям священний страх і повагу перед тронем. Знаменита Хеопсова піраміда займає площу в 54 000 і більше кв² і має висоту до 160 метрів, кожна її сторона в довжину сягає до чверті кілометра, на неї укладено понад 2 мільйони каменів кожний по дві з половиною тон вагою. На цілі десятиріччя тисячі людей відривалися від продуктивної праці і притягувалися до примусових робіт,

націлених на зведення цих грандіозних споруд. Віддаючи сили на зведення величних гробниць фараонів, єгиптяни піклувалися і про власне посмертне існування.

Особливе значення мала ідеологічна функція в **Китаї**. Тут держава протягом віків формувала уніфікований світогляд, прославляючи правителя-деспота, підтримувала міф про божественне походження імператора — «сина неба». І в Стародавній Індії, і в Стародавньому Вавилоні, незважаючи на їх історичні особливості, царі також незмінно звеличувалися. Їх імена ставилися поруч з іменами богів. У Вавилоні цар являвся людиною, яка, однак, у силу своєї обраності богами, наділялася божественною царственістю, що прославляла його над людьми.

В **зовнішній сфері** рабовласницька держава здійснювала наступні **функції**:

1. Функція оборони країни і мирного контакту з іншими народами.

Вона була спрямована на діяльність по зміцненню армії і проведенню в ній реформ, які полягали в заміні військового ополчення, що збереглося як пережиток родового ладу, постійною або найманою армією.

2. Функція захоплення чужих територій включала діяльність рабовласницьких держав по організації і проведенню військових походів з метою захоплення не тільки нових земель, але і найголовнішого — військовополонених для поповнення армії рабів, а отже, підтримки системи рабства. Крім того завоювання інших земель давало можливість збільшити кошти державної скарбниці.

3. Діяльність по управлінню завойованими територіями, які не входили у власні землі даної держави. Завойовані території перетворювалися в провінції, якими управляли намісники — ставленики центральної влади. Управління ними полягало, головним чином, в організації збору податей. Зазначимо, що дана функція не була постійною. У період здійснення централізації і утворення рабовласницьких імперій ці провінції включалися до їх складу не як зовнішні землі, а як частина власної території.

Для практичного здійснення функцій рабовласницької держави необхідні були державні органи, державні установи, спеціальні органи насильства і придушення, які у своїй сукупності складали **механізм рабовласницької держави**.

Державний механізм країн Стародавнього Сходу

Характерними рисами **механізму** давньосхідних держав були: 1) *домінування* в системі державних органів переважно *тих* з них, які *пригнічували*: збройні сили, поліція, в'язниці, суди і інші організації рабовласників; 2) його *простота* — він не був таким громіздким, як, наприклад, механізм сучасної держави.

Простота державного механізму давньосхідних держав пояснювалася:

а) рівнем розвитку суспільства;

б) співвідношенням класових сил, яке, незважаючи на відносну нечисленність рабовласників по відношенню до кількості рабів, було вочевидь на користь перших;

в) однорідністю політичних сил, що були при владі, відсутністю різних угруповань і підрозділів, що не викликало потреби в численних органах, які виражали їх інтереси.

Схематично державний механізм являв собою централізовану систему державних органів і установ, що складалася з *двох горизонтальних* рівнів управління:

- центрального чиновницького апарату, очолюваного безпосередньо монархом;

- місцевого чиновницького апарату (рівня областей і рівня общини), і, як правило, *трьох вертикальних* рівнів управління, що знайшли своє вираження в діяльності *трьох основних давньосхідних відомств*: 1) *військового*; 2) *фінансового* та 3) *публічних (суспільних) робіт*.

Вершиною *давньоєгипетської* держави був **цар-фараон** (від слова «перо», що в перекладі з єгипетської означає «високий будинок», в єврейській транскрипції «паро», а в грецькій «*фараон*»), якому приписували божественну гідність. Цар — бог за життя і після смерті, нащадок бога. Цар не вмирає, а «заходить у свій вічний горизонт».

Фараону належала вся повнота законодавчої влади. Він здійснював законодавство одноосібно, йому допомагали в цьому лише вищі сановники країни («радники царських наказів»). Всі зобов'язані були сліпо коритися його наказам. Фараон стояв також на чолі усього адміністративного апарату. Йому належала вища судова і вища військова влада. Як нащадок богів, як посередник між богами і людьми фараон був також і верховним жерцем.

Аналогічним було становище глави держави — *імператора* і в **Китаї**. Він також обожнювався. Тут держава протягом віків формувала уніфікований світогляд, прославляючи правителя, підтримувала міф про божественне походження імператора — «сина неба». Вища законодавча влада була однією з важливих ознак його широких повноважень. Правитель сам очолював централізований багатоступеневий бюрократичний апарат, а всі імперські чиновники, незалежно від рангів і постів, були під його суворим контролем.

Але в багатьох давньосхідних державах — це стосується передусім Вавилону і Індії — влада верховних правителів обмежувалася радою знаті, народними зборами або самоврядними багатосімейними міськими общинами.

У **Давньовавилонській** державі всі три «гілки» влади — *законодавча, виконавча і судова* — були зосереджені в руках царя. Разом із тим *царська влада* не була *абсолютною*. На відміну від Єгипту й Китаю, давньовавилонський цар розглядався як намісник і служитель бога на землі. Тобто глава держави не був самостійним, його діяльність направлялася зверху, богом. Знизу царська влада обмежувалася сильним духовенством і правлячою верхівкою багатих міст. Три священних міста Вавилонії: *Нинур, Сунпар і Вавилон* мали пільгові грамоти, що давали їм привілейоване становище. Цар не

мав права ув'язнювати громадян цих міст, вимагати у них солдат, примушувати працювати в храмових господарствах. Охоронцями недоторканості прав міст виступали жерці. Правителі **Стародавньої Індії**, наприклад, не мали у своєму розпорядженні необмежених законодавчих повноважень. Навіть у великій, відносно централізованій державі Маур'єв (IV-II ст. до н.е.) велике значення мали колегіальні органи державної влади, такі як *мантрипарішад* — рада сановників, дорадчий орган при царі.

Найбільш розвинений чиновницький апарат був у Єгипті. Він представляв величезну армію чиновників різних рівнів. Очолював цю армію *візир* (*джаті*) — всемогутній голова усього бюрократичного апарату. У його руках були зосереджені адміністративна, судова і військова влада.

Значною була також роль іншої поважної посадової особи — *охоронця печатки*, або головного скарбника. Скарбник завідував державними складами, в яких зберігалися натуральні приношення. Йому підпорядковувалися два скарбники царя, що керували роботами каменоломень, мідними рудниками і виконували, крім того, функції військового і морського міністрів.

Крім цих чиновників існували доглядач «білої палати» і доглядачі двох царських житниць. Важливою була роль «начальника всіх царських робіт», який був свого роду царським архітектором і міністром громадських робіт, що стежив також і за порядком виконання повинностей, які лежали на вільному населенні.

У **Вавилоні** до утворення єдиної шумеро-аккадської монархії головною посадовою особою був доглядач палацу — *нубанду*. Він відав усіма громадськими роботами, землеробством, фінансами, командував також військами. Йому підкорялися місцеві правителі, на яких лежала турбота про збір податків і нагляд за виконанням усіх повинностей, що покладалися на населення. Цей порядок управління, при якому правителі царського палацу були вищими посадовими особами в державі, зберігся і за царя Хаммурапі. Однак з розширенням влади царів за межі Шумера апарат ускладнювався. *Нубанду* відав тепер виключно організацією робіт, які були пов'язані з повинностями населення. При царі з'являється й інша посада — *ісаку*, правитель (намісник) багатьох міст. У джерелах згадуються й інші посадові особи, які в супроводі солдат і кур'єрів роз'їжджали по країні, виконуючи завдання уряду в самих віддалених її частинах.

Таким чином, у Вавилоні також, як і в Єгипті, існувала велика кількість посадових осіб, але, на відміну від Єгипту, серед них був суворий розподіл обов'язків, своя особлива компетенція.

В **Індії** для управління країною було створено центральний апарат, що очолювався *сімома* або *вісьмома міністрами*, призначеними царем з числа людей «благородного» походження і вірних цареві. При царі існувала рада, в яку входили міністри. На засіданнях ради обговорювалися питання про управління державою, про війну і мир, про витрати царської скарбниці і безпеку держави. З одним із своїх міністрів — *вченим брахманом* — цар обов'язково радився перед прийняттям остаточного рішення.

Судові органи.

У кожній з держав обов'язково існували органи **судової влади** і органи з підтримки «**правопорядку**».

В Єгипті суд не був відділений від адміністрації. Вищі посадові особи, наприклад *джаті*, були і верховними суддями. Однак джаті вирішував справи не одноосібно, а на чолі якої-небудь колегії суддів: у *раді десяти*, яка відала одночасно судовими й адміністративними справами; в «*палаті шести*», що виникла пізніше і здійснювала вищу судову владу, яка поширювалася на всі судові установи країни.

У період Нового царства існувала вища судова колегія, що складалася з 30 суддів — вихідців із знатних громадян різних міст. Це був *кенбет* — центральний суд країни. Нарівні з ним існували *кенбети* округів і окремих міст. Існували ще храмові суди, що склалися повністю або в переважній більшості з жерців. Вони були організовані при всіх більш-менш значних храмах і розбирали справи, пов'язані з храмом або його персоналом. Місцеві судові установи — *номові суди* розбирали справи під головуванням правителя *ному*.

Форми давньосхідних держав

Давньосхідні держави набули своїх остаточних форм не відразу. Їх державно-політичний розвиток почався, як було зазначено, з етапу *номових держав* — адміністративно-господарських об'єднань общин, що тільки починали втрачати свій родовий і первісносуспільний характер. Це наклало відбиток на *форму політичного режиму*, який багато в чому ще зберігав риси демократизму і егалітаризму родоплеменного ладу, і на одну з перших державних *форм правління* — **монархію**.

Давньосхідні монархії.

Ранню давньосхідну монархію не можна характеризувати як монархію в пізнішому значенні — настільки своєрідною вона була за своїми зв'язками з суспільством, що її породило. За характером ці зв'язки головним чином мали більш економічно розпорядливий, релігійний і військово-адміністративний характер, ніж політичний і правовий.

Давньосхідна монархія виникла шляхом переродження влади виборного релігійного і господарського вождя союзу общин, на базі якого утворилася протодержава, у владу правителя-монарха. Основні його функції — виконання обов'язків жерця і організація публічного господарства — визначали і зміст влади:

- **по-перше**, правитель наділявся повноваженнями відправляти релігійний культ, виконувати і тлумачити волю божества, організовувати святилища, релігійні церемонії, приносити жертви і вимагати жертвних підношень; у цих межах правитель діставав права контролювати діяльність общин і навіть окремих сімей, звідси ж виникали повноваження правителя втручатися у внутрішньородові і сімейні справи;

• *по-друге*, правитель отримував повноваження регулювати збір продуктів, які виділялися на загальнодержавні потреби, встановлювати розміри податків або натурального відпрацювання, розподіляти земельний (або інший ресурсний) фонд країни, організовувати в разі необхідності видачу продуктів населенню або привілейованим верствам, визначати міру участі общин, родів і кожного підвладного в загальнодержавних роботах.

Спочатку монарх, як вождь надобщинного виборного управління, зберігав прихильність до інститутів традиційного управління старшинства — радам жерців, старійшин, знаті.

На наступному етапі свого розвитку давньосхідна монархія характеризувалася посиленням ролі і влади монарха як військового вождя союзу племен або *номів*. На основі цього ступень його примусових владних повноважень стає значно вищою: зрештою монарх здобував право визначати долю підданого, аж до питання про життя і смерть. Це свідчило про встановлення особливого політичного режиму, при якому піддані живуть у постійному страху, не захищені законом. Оскільки цей режим дістав назву **despoteia** (з древньогрецької — необмежена влада), давньосхідну монархію стали іменувати *східною деспотією*. Однак це не зовсім правильно тому, що **східна деспотія** — це своєрідна форма держави, яка характеризувалася:

* *монархічною формою правління* з необмеженою владою спадкового монарха (деспота), який обожнювався і виступав одноосібним законодавцем і вищим суддею;

* *централізованою державою, значно збільшеною в розмірах* до рівня *імперії*, як наслідок завоювання, з повноцінною і самостійною системою адміністрації, суду, фінансів, підпорядкованою єдиним державним потребам;

* *деспотичним режимом*, із всеохоплюючим наглядом за безправними підданими з боку розгалуженого адміністративного апарату, підпорядкованому деспоту.

Концепція «східної деспотії» бере свій початок ще від «батька історії» Геродота (V ст. до н.е.). У літературно-політичних дискусіях XVIII ст. про правильно побудовану державу «деспотія» визначалася як неправильна, згубна для суспільства монархія, де государ владний був вільно розпоряджатися не тільки адміністрацією країни, але і майном, і навіть життям підданих. Приклади такого свавільного правління черпали, як правило, з історії середньовічного Сходу (Туреччини, Персії) або історії давнини. Твердження, що і давнім, і середньовічним суспільствам Сходу органічно властива однаково деспотична форма держави, міцно трималося протягом XVIII—XX ст.ст., аж до останнього часу. Дійсно, в тому або іншому вигляді вказані вище риси можна виявити в історії імператорського Риму, феодальної Азії і Європи і навіть у більш пізній час. Але *своєрідність східної деспотії* полягала в причинах, що обумовили її появу й існування.

Основною з них є збереження протягом досить тривалого часу поземельної общини і досить слабкого розвитку приватної власності на землю. Поряд з загальними рисами східні деспотії окремих країн мали свої

особливості. Більш ґрунтовний аналіз державно-правових інститутів країн Стародавнього Сходу показує, що до «класичних» східних деспотій можна віднести лише Єгипетську і Китайську. У Вавилоні і Індії влада верховних правителів, як уже зазначалося, не була необмеженою. Влада царя Стародавньої Індії обмежувалася *мантрипарішадом*, а давньовавилонського — сильним духовенством і верхівкою багатих міст.

Давньосхідні “республіки”.

Характеризуючи основну форму давньосхідних держав — монархію, було б неправильним обійти увагою факт існування в країнах Стародавнього Сходу й інших державних форм. За даними відомого сходознавця І.М. Д’яконова, в Месопотамії існувало кілька десятків шумерійських міст-держав з **аристократичною формою республіканського правління**. Є відомості про існування ранньокласових республік і в Стародавній Індії. Такі форми правління звичайно утверджувалися там, де збереглися міцні родові традиції. Найчастіше республіки, так звані «*гани*» і «*сантхи*», знаходилися в лісовій, важкодоступній місцевості.

Організація влади тут засновувалася на демократичних засадах. Для країн Стародавнього Сходу вона мала унікальний характер. Посада глави держави в *гані* була виборною і змінною, фактично він здійснював виконавчу владу. Будь які накази (укази) та інші розпорядження видавалися головою виконавчої влади тільки від імені *гани*. Найбільш важливі питання вирішувалися в **раді *киатрїв-раджей***, куди входили вожді знатних родин цієї варни. Склад ради досягав 500 членів. Обраний правитель республіки залежав від даного органу.

Джерела вказують на існування народних зборів, сходи всіх вільних громадян перших трьох варн, де також розглядалися державні справи. У тих *ганах*, де влада зосереджувалася у народних зборів, форма держави являла собою, умовно, «*унітарну демократичну республіку*», там, де влада належала раді, — «*унітарну аристократичну республіку*».

Таким чином, ми бачимо, що навіть для самих ранніх державних форм характерна певна різноманітність. Домінуючою, звичайно, є східна деспотія, що являла собою централізовану імперію з деспотичним державним режимом і монархічною формою правління. Характерною рисою монархії цього часу є визнання вищого, божественного авторитету і необмежених деспотичних повноважень правителя.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ

Давньосхідні монархії, що виникли як логічне і природне продовження соціальних форм управління протодержав з їх складною адміністративною ієрархією на чолі з вождем, влада якого набула авторитарного і сакрального (релігійного) характеру, виявилися більш ефективними для забезпечення функцій великих держав — імперій того часу. Республіканські ж форми правління для Стародавнього Сходу — скоріше виключення з правила.

Традиції примітивної племінної демократії, які вони зберегли на певному етапі, виявилися життєздатними для маленьких державних утворень. У кінцевому результаті на Сході вони поступилися місцем, що закономірно, монархічним формам правління.

ІІІ. ПИТАННЯ

ДАВНЬОСХІДНЕ ПРАВО: ЗАГАЛЬНІ РИСИ ТА ОСОБЛИВОСТІ

Питання про те, коли і як починається виділення права із звичаїв первісного суспільства, як і чим взагалі відрізняється право від звичаїв, напевно, ніколи не будуть мати конкретних і повних відповідей. Все, що відомо сьогодні про становлення права з пам'яток тих епох — це лише історична реконструкція цього процесу, міру точності якої дуже важко перевірити. Цим, зокрема, зумовлена поява різних підходів до розуміння генези (походження) права.

Серед них домінуюче положення займає точка зору про те, що *держава та право нерозривні у своїй генезі, і держава по суті є першопричиною права*. Такого роду позиція обумовлена, зокрема тим, що, **по-перше**, феномен взаємозв'язку держави і права осмислюється стосовно сучасної дійсності багатьох країн світу. Однак те, що ми спостерігаємо зараз, не означає неможливості виникнення права раніше виникнення держави.

По-друге, досить широким розповсюдженням положення марксистської доктрини, згідно з якою поява держави і права зумовлена диференціацією суспільства на класи при переході людства від економіки привласнюючого характеру до економіки виробляючої. Тим самим розподіл суспільства на класи виступає загальною причиною виникнення держави і права.

По-третьє, в цьому підході можна побачити вплив школи юридичного позитивізму, що зародилася в першій третині ХІХ ст., згідно з положеннями якої право є продуктом держави.

Останнім часом нарівні з цією домінуючою думкою серед вчених з'явилися небезпідставні спроби обґрунтувати *виникнення права раніше за державу*³. Вони базуються на тому, що право виникає не тому, що є держава, а тому, що певні суспільні відносини, потреби, інтереси не можуть бути виражені, структуровані, реалізовані нормально поза і крім правових форм. Вони є об'єктивною й історично-логічною причиною виникнення, існування і функціонування права.

Право настільки складне явище, що воно не може мати тільки одну-єдину причину, наприклад, економічну. Для його виникнення об'єктивно необхідна ще низка причин і умов соціального, духовного, політичного, ідеологічного характеру, а також необхідний «матеріал», з якого «робиться» право, — воля, інтереси, мотиви, цілі, ідеї, цінності. Держава цей матеріал лише обробляє, систематизує, «підганяє», «шліфує», тобто додає йому потрібної форми і визначає його юридичну силу. Але «матеріал» цей був ще до виникнення

³ Див: Проблемы теории государства и права. — М., 1999. — С. 296–309; **Графский В.Г.** Всеобщая история права и государства: Учебник для вузов. — М.: Изд-во НОРМА, 2000. — С. 36–52.

держави, тому розглядати проблему походження права пропонується як проблему *походження «архаїчного права»*, по суті першого типу права, що являє собою звичаєве право періоду додержавної епохи.

Ця точка зору базується не тільки на певних теоретичних конструкціях, але і на історико-правових дослідженнях. Мається на увазі праця шведського вченого Е. Аннерса «Історія європейського права», в якій феномен права розповсюджується на родовий лад суспільства, де діє т.зв. «примирливе право»⁴. Свої дослідження з цієї проблеми він присвятив північногерманським народам часів середньовіччя, але без уваги не залишив і «архаїчні правові культури» найдавніших часів і країн, до розгляду яких ми і переходимо.

Загальні риси давньосхідного права

Структура станово-кастових суспільств, яким було і давньосхідне суспільство, прямо і відкрито закріплювалася правом, а держава, що впливала на формування змісту права, виражала і захищала інтереси привілейованих станів або каст. Тому серед найважливіших загальних рис права давньосхідних країн слід назвати:

По-перше, те що воно було *багатоступеневим* внаслідок особливої ієрархічної структури, де розрізнялися вищі, менш високі за соціально-правовим становищем, нижчі, непривілейовані, нарешті, безправні стани, кожен з яких мав особливий правовий статус. Право того часу *відкрито закріплювало соціальну нерівність*, що виявлялося передусім у пониженому становищі рабів. Незалежно від того, чи міг раб мати сім'ю або володіти в інтересах господаря тим або іншим майном, на Сході він виступав як річ і у такому статусі розглядався діючим правом.

По-друге, основним принципом реалізації давньосхідного права була *законопослушність (законопокірність)*, тобто відповідність поведінки кожного члена суспільства статусу свого стану, дотримання заборон, беззастережне виконання наказів влади. Опорою законопокірності часто були традиції, релігійно-етичні норми, але право станового суспільства завжди було зобов'язуючим наказом, даним зверху: правителем, його чиновниками, церквою, богом, господарем — тими, хто був наділений владою.

По-третє, право Стародавнього Сходу *нерозривно пов'язано з релігією і релігійною мораллю*. Правова норма тут, за рідкісним винятком, мала релігійне обґрунтування. Правопорушення — це одночасне порушення норми релігії і моралі.

По-четверте, основним джерелом права давньосхідних держав протягом віків залишалися *звичаї*, які, будучи продуктом громадської творчості, протягом тривалого часу не записувалися, а зберігалися в усній традиції і пам'яті одноплемінників. Це знайшло відображення у тому, що майже у всіх пам'ятках давньосхідного права можна знайти посилання на древніх мудреців — священних авторитетів, які охороняли звичаї. Норми права спиралися на сталі зразки поведінки, що склалися в минулому, орієнтувалися на них. Звичай, що наповнюється новим соціальним змістом, санкціонований

⁴ Див.: Аннерс Е. История европейского права.—М., 1996.—С.10–20.

державою, залишався основним джерелом права і тоді, коли з'явилися письмові документи.

По-п'яте, писане право країн Стародавнього Сходу було ще незавершеним. Перші пам'ятки права в основному закріплювали найбільш поширені звичаї, стали судову практику. З цим пов'язані їх неповнота, нерозробленість ряду інститутів і норм, їх казуїстичний характер, бо правова норма фіксувалася не в абстрактній формі, а у вигляді конкретного випадку. У правових системах, що формувалися в давньосхідних суспільствах, які повільно еволюціонували, знайшли відображення норми старого родового ладу, наприклад, передбачення колективної відповідальності членів сім'ї або навіть усіх членів сусідської общини за вчинки, скоєні одним з них, кровної помсти, самосуду, таліону. Поява майнових, станових, професійних і інших відмінностей призвели до прямого перекинування в нормах давньосхідного права ідеї первіснообщинного ладу про рівність (еквівалентність). Ці норми виходили з того, що ціна крові знатного, багатого вища за ціну крові бідного, незнатного.

По-шосте, спільні традиційні риси давньосхідного права значною мірою визначалися тривалим існуванням у країнах Стародавнього Сходу таких соціальних форм, як *община*, велика патріархальна сім'я. У всіх нормах давньосхідного шлюбно-сімейного і спадкового права простежуються, наприклад, такі традиційні риси, як підлегле, понижене становище жінок, дітей в патріархальній сім'ї, нерівність спадкових прав жінок і чоловіків тощо.

По-сьоме, в давньосхідному праві відсутнє ще уявлення про галузі права, про чіткі відмінності злочинів від приватних правопорушень. На перший погляд, правові документи Стародавнього Сходу викладені не тільки безсистемно, але і без будь-якої внутрішньої логіки. Але внутрішня логіка викладу норм у цих правових пам'ятках присутня. Вона визначається або релігійними концепціями про тяжкість, гріховність тієї або іншої поведінки людини в Вавилоні і в Китаї або релігійною концепцією світобудови, станово-варнового розподілу в Індії.

Говорячи про загальні елементи правових систем країн Стародавнього Сходу, не можна не побачити і специфічних рис їх правових принципів, інститутів і норм, пов'язаних з особливостями духовної культури, релігії, тієї або іншої системи цінностей.

Особливості давньосхідного права

Характерною *особливістю* права Стародавнього Єгипту — країни «поголовного рабства», засилля адміністративно-командного царського апарату, з його доведеними до абсолюту контрольними-регулюючими функціями, є те, що не було створено навіть умов для загальних уявлень про *правоздатність, правовий статус особи.*

Найважливішою *особливістю* давньоєгипетського права є *обґрунтування його правових норм.* Основи права при фараонів, що займав положення богоподібного самодержця, ґрунтувалися на його, фараона, особистій волі. Але

в той же час правові норми тієї епохи виправдовувалися тим, що існував загальний принцип: *обвинувачення і контробвинувачення повинні бути рівноцінні*. Тут має місце характерне для багатьох правових систем прагнення мотивувати правові норми відповідно до етичної норми, в основу якої було покладено принцип рівності (т.зв. «принцип еквівалентності»), який виражався у формі вимоги справедливості і законності. У стародавніх єгипетських правових джерелах є чітко виражені формулювання, наприклад, принципу ретельної перевірки відповідності позовів, що взаємно висуваються. Даний принцип був представлений в символічній формі у вигляді двох урівноважених чаш ваги. Таким чином, спочатку типово єгипетський символ пізніше (в античну епоху) сприймався як алегоричне зображення ідеї справедливості. І навіть сьогодні він, як і раніше, продовжує відігравати ту ж роль.

Особливим у праві **єгиптян** того часу є також те що:

а) їх т.зв. «карне право», в порівнянні з таким у асирійців і вавілонян, відрізнялося м'якістю і тільки в обмеженій мірі вираженим принципом помсти — таліону: життя за життя, око за око, зуб за зуб, принципом, який домінує в клинописних текстах сучасного йому близькосхідного права;

б) жінка, в переважній більшості випадків, володіла тими ж правовими можливостями, що і чоловік.

Для **Стародавнього Вавилону** характерна досить рання поява письмового законодавства, що було обумовлено особливими умовами становлення і розвитку держави; досить раннім розвитком товарно-грошових відносин, внутрішньої і зовнішньої торгівлі; меншою, ніж в інших країнах Стародавнього Сходу, залежністю від релігії.

У **Стародавньому Китаї** і релігія, і право спочатку відкидали ідею рівності людей, виходили з визнання відмінностей між членами китайського суспільства залежно від статі, віку, місця в системі родинних відносин і соціальної ієрархії. Тут виключалося створення передумов не тільки для розвитку «громадянського» суспільства, приватної власності, суб'єктивних прав і свобод, але і приватного права як такого. *Китайське традиційне право — це передусім карне право*, що включало норми шлюбно-сімейного, цивільного права, порушення яких спричиняло кримінальне покарання.

На відміну від Китаю, де теологія як така не відіграла суттєвої ролі, давньоіндійська цивілізація *мала яскраво виражений релігійний характер*. Всі сторони життя в давньоіндійському суспільстві регулювалися суворо розробленими етико-релігійними нормами. Тому у давньоіндійському суспільстві особливу цінність мав вчений брахман, який виконував функції вихователя людей в дусі неухильного дотримання *дхарми* (правил поведінки релігійного індуся .), варнових норм і ритуалу. Цим багато в чому пояснюється специфіка джерел права в **Стародавній Індії**, серед яких особливе місце займали брахманські повчальні твори — *дхармашастри*. В них знайшли відображення особливості традиційного права індусів, що пережило століття.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Особливий вплив на зміст **староєврейського** права зробили релігійні розпорядження іудаїзму з його прихильністю ідеї богообраності ізраїльського народу, ідеалом підкорення соціальної поведінки священним заповітам. Орієнтація правозастосування на сімейні, значною мірою, общинні цінності, кінець кінцем зробила староєврейське право вузьконаціональним. Це забезпечило йому тривале життя і використання його в тих країнах, офіційні доктрини яких негативно відносилися до іудаїзму.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

З огляду вищезазначеного можна зробити висновок, що виникнення державно організованого суспільства в країнах давньосхідної цивілізації було результатом розкладу родоплемінного ладу, що є загальною для всіх країн рисою процесу державотворення, щодо особливостей, передусім, це фактори, які певною мірою або прискорювали цей процес, або його стримували. Про це свідчить досвід Стародавньої Індії, Вавилону, Китаю.

Давньосхідна монархія стала особливим типом ранньої державності – першої з відомих сучасній історії. Формування її відбувалося перш за все шляхом виділення управлінських функцій й повноважень влади, персоніфікованій у правителі-монарху. Право також несло на собі відбиток первіснообщинної організації, що проявилось в збереженні звичаю як основного джерела, інших загальних для всіх країн рис. Але в той же час воно вже окреслилось в своїх номах як право-привілей, що вставало на захист пануючої частини давньосхідного суспільства.

ТЕМА № 3. ДЕРЖАВА І ПРАВО ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. Основні риси європейського феодалізму. Виникнення та основні тенденції розвитку ранньофеодальних держав.
2. Загальні риси та особливості розвитку державних форм середньовічних держав Західної Європи.
3. Європейське феодальне право: загальна характеристика.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Византийский земледельческий закон / Под ред. К. Медведєва.—Л.,1984.
2. *Лебек Ст.* Происхождение франков. V-IX вв.: Пер.с франц. В.А.Павлова.— М.,1993.
3. *Литшиниц Е.Э.* Законодательство и юриспруденция в Византии в XI-XI вв.— Л.: ЛГУ,1981.
4. Право Византии. VII-XI вв. // Антология мировой правовой мысли: В 5-ти тт.—Т.2.—М.,1999.

5. Салическая правда /Пер. проф. П.Н.Грацианского. Под ред. проф. В.Ф.Семенова.— М., 1950.
6. *Успенский Ф.* История Византийской империи: В 5 томах.—М.,2001-2002.
7. *Эклога.* Византийский законодательный свод VIII в./ Вступ. статья пер. и комментарии Е.Э.Липшиц.—М.,1965.
8. *Батыр К.И.* История феодального государства Франции.—М.,1975.
9. *Блок М.* Феодальне суспільство.—К.,2002.
10. *Лисневский Э.В.* История феодального государства и права Англии.— Ростов - н/Д,1981.
- 11.*Кучма В.В.* Создание и деятельность органов общественной полиции во Франции в период абсолютизма // Античная древность и Средние Века: Сб.15.—М.,1978.
- 12.*Прокопьев В.П.* История германской государственности X-XVIII вв.
- 13.*Аннерс Е.* История европейского права: Пер. со швед. / Ин-т Европы.— М.:Наука,1996.
- 14.*Блок М.* Феодальне суспільство.—К.,2002.
- 15.18.*Харитонов О.І.,Харитонов Є.О.* Порівняльне право Європи. Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції. – К.:Одіссей. –2002.
- 16.*Чельцов-Бебутов М.А.* Курс уголовно-процессуального права, очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческом,

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Ознайомити з основними тенденціями виникнення та розвитку феодальної держави і права в країнах Західної Європи, виявити загальні риси та особливості процесу державо- і правотворення в них, його історичного значення.

ВСТУП

В середині першого тисячоліття світ вступив у новий період епохи станово-кастового суспільства — період Середніх віків. Історично його початок пов'язують з падінням Римської імперії. Кінець середньовіччя приходить на різні часи: XVI-XVIII ст. — для країн Заходу, друга половина XIX – поч. XX ст. — для країн Сходу. Основною рисою цього періоду став феодалізм — новий соціально-економічний, політико-правовий і духовний стан суспільства, який прийшов на зміну рабовласництву. Держава і право цього періоду не змінили своєї соціальної суті, але їх історичне значення полягає в тому, що вони заклали підвалини для сучасних країн Західної Європи, вивчення яких дозволяє зрозуміти і вирішити багато з проблем державо і правотворення сьогодення.

І. ПИТАННЯ. ОСНОВНІ РИСИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ФЕОДАЛІЗМУ. ВИНИКНЕННЯ ТА ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ РАННЬОФЕОДАЛЬНИХ ДЕРЖАВ

Термін «феодалізм» вперше з'явився у французькій літературі періоду Великої буржуазної революції 1789-1794 років. Він походить від французького *feodalite*, який в свою чергу пов'язаний з середньовічним німецьким *feudum*, що означав «майно» (земельне володіння). Право власності на землю визначало нову соціально-класову структуру феодального суспільства, *основними класами* якого стали *феодала* й *селяни*.

Всі феодала, залежно від своєї економічної й політичної могутності, розділялися за рангами. Як правило, на верхньому щаблі феодальної ієрархічної градації стояв **король**, який був верховним власником усієї землі в королівстві й наділяв нею *феодалів вищого рангу*. Від них одержували і «тримали землю» *феодала нижчих рангів*.

Поза цією ієрархією стояли *селяни* — *вчорашні раби й общинники*. Позбавлені власності на землю, вони володіли деякими засобами виробництва, працювали на землі феодала і за це віддавали йому частину прибутку, т.зв. **земельну ренту**. Відомі *три її форми*, що умовно відповідають трьом періодам розвитку феодалізму: раннього, середнього й пізнього.

Перша форма — це *відробіткова рента*. При цьому селянин знаходився під прямим наглядом і примусом власника або його представника, він жив у безпосередній близькості від нього й відпрацьовував визначену кількість днів у тиждень на його землі.

Друга форма — *продуктова рента*, коли селяни самі розпоряджалися своїм часом, вирощували врожай і розплачувалися з хазяїном продуктами.

Третя форма — *грошова рента*. При такій формі відносини між селянами і земельним власником базувалися на договірній основі, причому перші перетворювалися або в орендарів землі, або у власників, або в незаможних батраків, що наймалися за гроші.

Економічною основою феодальної держави стала *феодальна власність на знаряддя і засоби виробництва і частково власність на селянина*. Основна характерна ознака права цього періоду — це його кріпацький характер, тобто прикріплення до землі основного виробника - селянства, яке складало більшість населення. Селянин міг працювати визначену кількість днів на себе на тій ділянці, що виділяв йому поміщик, інший час він працював на хазяїна. Їхнє положення мало чим відрізнялося від положення рабів у рабовласницькій державі, але все ж кріпак не вважався повною й безпосередньою власністю поміщика. Певною мірою він належав собі, і кріпосне право, при більш широкій можливості розвитку обміну, торгових відносин усе більше і більше розкладалося, розширюючи можливості для звільнення селянства.

Держави франків й англосаксів

Після загибелі Західно-римської монархії, західноєвропейське суспільство, на відміну від «південно-східноєвропейського», надовго було відкинуте назад, і тому змушено було знову пройти у своєму розвитку великий шлях від примітивних протодержав до централізованих національних держав. Було б помилково цей історичний період вважати регресом для Західної Європи. Вихід на її політичну арену нових народів і етносів, що поступалися римлянам у політико-правовій культурі, усе ж дозволив їм у результаті створити невідомі до цього країнам Сходу й античного світу, історично більш перспективні форми організації економічного, соціального й політичного життя людського суспільства.

Феодалізм періоду появи ранніх держав в Західній Європі характеризувався ще несталістю своїх рис:

- його соціально-класова структура була обумовлена тим, що поряд із феодално-залежним селянством зберігалася значна частина вільних селян-общинників і дрібних земельних власників;
- з хліборобами-феодалами зливалася військово-дружинна знать;
- експлуатація здійснювалася як у формі ренти, так і у вигляді стягування данини;
- завершення процесу становлення феодалного засобу виробництва пов'язано з узурпацією общинних земель з боку феодалів.

Ці своєрідні перехідні риси раннього феодалізму знайшли свій відбиток у сутності й формах перших західноєвропейських держав.

Держава франків.

Для римської провінції Галлії п'яте століття явилася часом глибоких соціально-економічних перетворень. У цій багатющій частині Римської імперії (територія майже збіжна з теперішньою Францією) знайшла свій прояв глибока криза, яка охопила імперію. Рим уже не міг захищати кордони від вторгнень іноземних племен і, насамперед, германців — східних сусідів Галлії. З цих племен виявилися найбільш сильними *салічні (приморські) франки*, які входили до союзу германських племен, котрий склався у III ст. на північно-східному кордоні Галлії. Наприкінці V - поч. VI ст. вони захопили велику частину країни.

Соціальна диференціація, що намітилася у франків ще до переселення на нову батьківщину, різко прискорилося у процесі завоювання Галлії. Кожний новий похід збільшував багатства франкської військово-племінної знаті. Вона стала підніматися над рядовими франками, хоча останні продовжували ще залишатися особисто вільними й навіть не відчували спочатку посилення економічного утиску. Вони розселилися на новій території сільськими общинами — *марками*. Марка вважалася власником всієї землі общини, що включала ліси, пустощі, луки, орні землі. Останні землі ділилися на ділянки — *аллоди*, котрі досить швидко перейшли в спадкове користування окремих сімей.

Король і його наближені фактично вирішували найважливіші питання життя країни, хоча ще зберігалися народні збори й деякі інші інститути старого ладу франків.

Почала формуватися нова «**публічна влада**», що вже не збігалася безпосередньо з населенням. Вона складалася не тільки з озброєних людей, які належали до рядових вільних, але й всякого роду примусових установ, чого не було за часів існування родоплемінного ладу.

Посилення нової привселюдної влади пов'язано з введенням **територіального поділу** населення. Землі, заселені франками, стали ділитися на «*pagi*» (*округи*), що склалися з більш дрібних одиниць – «*сотен*». Управління населенням, яке мешкало в пагах і сотнях, доручалося особливо довіреним особам короля. У південних районах Галлії, де старе населення в багато разів перевищувало нове, спочатку зберігався римський адміністративно-територіальний розподіл. Але й тут призначення посадових осіб залежало від короля.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Таким чином, виникнення ранньофеодальних держав, їх сутність і форми обумовлені двома шляхами виникнення феодалізму:

1) зародження й розвиток феодалізму на базі застарілих суспільних відносин, рабовласницьких державах (Рим), які існували вже не одне тисячоліття;

2) виникнення феодалізму на базі родоплемінних відносин у різних племен (франків, англосаксів тощо)

З європейських держав, які утворилися *першим шляхом*, слід зазначити Візантію, *другим* — держави франків й англосаксів.

II. ПИТАННЯ. ЗАГАЛЬНІ РИСИ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНИХ ФОРМ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ДЕРЖАВ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

На рубежі першого й другого тисячоліть феодалізм вступив у новий етап свого розвитку, який відрізнявся:

- пануванням крупної земельної власності, незначною роллю міського ремісництва, торгівлі й товарно-грошових відносин при збереженні натурального господарства;

- наявністю натурального господарства, при якому були відсутні міцні економічні зв'язки;

- заміною народного ополчення феодальним, що призвело до посилення окремих феодалів, які ставали багатіше ніж королі і таким чином послаблювали королівську владу;

- повним злиттям дружинної знаті й феодалів-землевласників;

- перетворенням королів на перших серед рівних;

- існуванням колективних органів феодальної олігархії: королівських курій або рад, з'їздів феодалів, княжих з'їздів та ін.

Зв'язок по вертикалі від короля до простого лицаря забезпечувався ієрархією власності й політичної влади, встановленням васальної залежності менш знатних феодалів від більш знатних, наявністю системи *сюзеренітету-васалітету*. Побудовані на цьому принципі особливі *договірні відносини* стали єдиним засобом організації й підтримки державної влади в умовах феодальної роздробленості.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ

Таким чином, у пізньому середньовіччі (XVI-XVII ст.), коли повним ходом ішов розклад феодалізму й формувалися основні елементи капіталістичної системи тільки сильна королівська влада могла бути спроможною зміцнити і підтримати суспільну будову, що похитнулася. Ця влада все більш піднімалася над суспільством, роблячи ставку на бюрократичний централізм, на військово-поліцейську силу, на усунення політичної опозиції. На останній стадії свого розвитку середньовічна держава виступила у формі *абсолютної монархії*. При цьому ще якийсь час абсолютна монархія, використовуючи свій прогресивний потенціал, забезпечувала економічний розвиток і зменшила, правда ненадовго, антагонізми, що зростали в суспільстві. Зігравши протягом відомого часу позитивну роль у світовому історичному процесі, абсолютна монархія досить швидко поступилася місцем більш прогресивним формам державності.

ІІІ. ПИТАННЯ. ЄВРОПЕЙСЬКЕ ФЕОДАЛЬНЕ ПРАВО: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Середньовіччя для західноєвропейських країн — це період, коли в межах національних держав, що утворювалися, поступово формувалися основи майбутніх національних правових систем. Початок цього правотворчого процесу сягає корінням у надра раннього феодалізму, в часи варварських королівств, перш за все германських.

Регулювання суспільних відносин у германських племен здійснювалося як королівським законодавством, так і нормами звичаєвого права. Звичаєве право германців було записано й частково кодифіковано. Ці письмові зводи отримали назву варварських прав (*Lex — Закон*).

Феодальна роздробленість періоду сеньйоріальної (ленної) і, зокрема, станово-представницької монархії в країнах Західної Європи обумовила таку рису, як *партикуляризм* у праві, зумовлений тривалим збереженням в якості джерела права звичаю.

У **Франції** особливості виразу правових норм в окремих частинах країни знайшли відображення в тому, що Франція умовно була розподілена на дві частини — *Південь і Північ*, які чітко визначилися до XIII століття. *Південь Франції*, що входив колись до складу Римської імперії, називався *країною писаного права*. Там продовжувало діяти римське право, що регулювало більш

розвинуті економічні відносини. Багаточисельні місцеві *кутjоми* на півдні використовувалися як додаткове джерело до чинного римського права.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

У західноєвропейському суспільстві було втрачено багато елементів правової культури й навіть писемності, що одержали колись широкий розвиток в античному світі, а тому й сама усна форма, в якій тривалий час виражалися звичаї, була практично єдино можливою. Але за декілька століть в країнах Західної Європи відбувається порівняно плавний і безболісний перехід від варварських (племінних) правових звичаїв до феодальних правових звичаїв, на основі яких вимальовувались контури майбутніх національних правових систем. На їх базі виникатимуть майбутні великі світові правові системи (сім'ї права) — континентальна (романо-германська) й англосаксонська з їх специфічними і несхожими правовими інститутами.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

Незважаючи на характерну, особливо для визначених періодів західноєвропейського середньовіччя, розосередженість політичної влади, головним інститутом у політичній системі все в більшій мірі ставала держава. Її політичне значення й вага визначалися тим, що королівська влада, навіть в епоху глибокої феодальної роздробленості, була єдиним загальновизнаним представником країни й народу в цілому. Закріплюючи феодальні форми поземельної власності, станові привілеї феодалів, середньовічна держава, як будь-яка інша держава, здійснювала загальносоціальні функції (підтримка миру, традиційного правового порядку тощо.). В середні віки в країнах Західної Європи склалася й набула загальносоціальної цінності національна державність, що при всіх її розходженнях у різних країнах стала стрижнем єдиної європейської культури й цивілізації.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

Питання для самоперевірки:

1. Які періоди пройшов у своєму розвитку феодалізм в Європі?
2. З ім'ям якого вождя із роду Меровінгів пов'язано виникнення ранньофеодальної держави у франків?
3. У якому столітті виникла Англія, як ранньофеодальна держава в результаті об'єднання семи англосаксонських королівств під верховенством Уесекса?
4. Із представників яких трьох станів склалися станово-представницькі збори у Франції?
5. Як називалися східна і західна гілки канонічного права Європи після розколу церкви?

**ТЕМА № 4. БУРЖУАЗНІ РЕВОЛЮЦІЇ XVII - XVIII СТ. В КРАЇНАХ
ЄВРОПИ ТА ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ
(2 години)**

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Ранні буржуазні революції в Європі і формування громадянського суспільства.
2. Причини, рушійні сили, основні етапи Англійської революції (1640-1660 рр.).
3. Законодавчі акти Англійської буржуазної революції та „Славетної революції” в Англії: «Трирічний акт» (15 лютого 1641 р.), «Велика ремонстрація» (1 грудня 1641 р.); Акти про скасування королівського звання і Палати лордів (березень 1649 р.) та ін. і їх значення в формуванні нового типу держави

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Борисевич М.М., Бельчук О.А., Евтушенко С.Г. История государства и права зарубежных стран: Краткий учебный курс / Под ред. к.ю.н., доцента М.М. Борисевича. – М.: Юриспруденция, 2001.
2. Глиняный В.П. История государства и права зарубежных стран. – Х.: 2003.
3. История государства и права зарубежных стран. В 2 ч. Учебник для вузов / Под ред. проф. Крашенинниковой Н.А. и проф. Жидкова О.А. – М., 1999.
4. Історія держави і права зарубіжних країн: Словник-довідник / Уклад. канд. іст. наук Д.Г. Каюк. – Д.: Юрид. акад. М-ва внутр. справ, 2003.
5. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. – 6 вид., доп. – К.: Атіка, 2007.
6. Омельченко О.А. Всеобщая история государства и права: Учебник в 2 т. – М.: Остожье, 1998.
7. Трофанчук Г.І. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб – К., 2006.
8. Хома Н.М. Історія держави та права зарубіжних країн. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. – К.: “Каравела”, Л.: “Новий світ – 2000.
9. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права / Под ред. З.М. Черниловского, сост. В.Н. Садиков. – М.: Гардарики, 1998.
10. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран (Новое и Новейшее время) / Составитель: доктор юрид. наук, профессор Н.А. Крашенинникова. – М.: Издательство: “Зерцало”, 1999.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Ознайомити з причинами, рушійними силами, основними етапами Англійської революції (1640-1660 рр.); розкрити закономірності і особливості нової історичної епохи в розвитку людської цивілізації – епохи громадянського суспільства, яка починає формуватися саме після цієї історичної події;

визначити сутність і соціальне призначення держави, її риси та принципи організації як держави нового типу порівняно з державою епохи станово-кастового суспільства.

ВСТУП

У середині XVII ст. західна цивілізація вступає в нову епоху, яку історики називають Новим часом. Її зміст характеризується якісно новим станом людського суспільства, котре за своїм соціально-правовим характером стає громадянським. На відміну від попереднього суспільства, *громадянське суспільство засновано на визнанні загальної правової рівності людей*. Уперше в багатовіковій історії всі люди, незалежно від їх соціального походження і становища, юридично були визнані рівними учасниками громадського життя. Соціальними суб'єктами цього суспільства стають *громадяни* (звідси і походить назва.), котрі мають не тільки обов'язки, але й низку визнаних законом прав і свобод. Важливу роль в його становленні відіграли перші буржуазні революції (XVII-XVIII ст.ст.) в країнах Західної Європи та на американському континенті. З'ясуванню передумов становлення громадянського суспільства та впливу подій буржуазних революцій на процес становлення нового типу держави – буржуазної, її сутності та призначення в нових умовах і присвячена пропонована лекція.

І. ПИТАННЯ. РАННІ БУРЖУАЗНІ РЕВОЛЮЦІЇ В ЄВРОПІ І ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Кардинальні перетворення в епоху нового часу відбулися під впливом нерозривно пов'язаних між собою соціально-економічних, політичних та ідеологічних процесів, що здійснили переворот у свідомості людей, створили відповідну систему цінностей нового суспільства.

Серед цих процесів найважливішими слід вважати,

по-перше, урбанізацію — небувале зростання міст, котрі вперше в історії одержали економічну перевагу, відводячи на другий план село. Місто породило так званий третій стан, соціальну основу якого склали буржуа — жителі міст. На відміну від людини часів середньовіччя, буржуа, за характером своєї праці, втрачає тісний зв'язок зі своїм станом і відчуває себе частиною більшої спільноти — класу чи нації. Будучи головною зацікавленою верствою руху за зрівняння свобод, особистої і майнової недоторканності, третій стан, по суті, очолив рух до безстанового (громадянського) суспільства;

по-друге, індустріалізацію — постійно зростаюче використання у виробництві машин, початок якому поклав промисловий переворот в Англії у другій половині XVIII століття. Перехід від мануфактури до промислового виробництва, де на машини припадала основна робота, означав вирішальну зміну передумов виробництва різних товарів. Люди західної цивілізації — піонери в різних галузях промислового прогресу — починають бути все менш залежними від природи. Людина нової епохи вже інакше дивиться на суспільство і природу, вважаючи, що їх можливо і навіть бажано контролювати й видозмінювати;

по-третє, поширення нових суспільно-політичних ідей, які об'єктивно обґрунтовували об'єктивну неминучість становлення нового суспільства, його передбачувані основи. Спочатку такі ідеї втілювалися в релігійні форми, що було природно для теоретичних вчень, які з'явилися ще за часів феодалізму з його панівним релігійним світоглядом. Але вже у XVIII столітті антифеодальна ідеологія набуває світського характеру. Французьким мислителям — Вольтерові, Монтеस्क'є, Руссо — вдалося в концентрованій формі викласти головні ідеї передової політичної думки того часу. Завдяки неймовірно швидкому, порівняно з минулою епохою, зростанню знань про природу і суспільство, поширенню грамотності й появі засобів масової інформації іншою стає і масова свідомість;

по-четверте, демократизацію політичного життя. Завдяки ідеям мислителів принципово іншим стає ставлення до державної влади: вона позбавляється в очах людей божественної санкції, її сприймають раціонально, про неї судять за результатами більш-менш вдалих дій тих, кому суспільство доручило правління. Не випадково епоха Нового часу — це епоха революцій, свідомих спроб насильницьким шляхом перевлаштувати світ.

Усі ці передумови сприяли появі соціального ідеалу — **суспільства**, де людина визнається вищою соціальною цінністю, враховується й забезпечується здійснення різноманітних інтересів індивідів та соціальних груп, гарантується економічна, політична та ідеологічна свобода громадян і їх об'єднань.

Але шлях до ідеалу — тривалий. І навіть сьогодні з впевненістю не можна сказати, що хоча б в одній, «окремо взятій країні», таке суспільство побудовано. Цей ідеал, що сформувався загалом на зорі нового часу, став основним змістом нової епохи, котру цілком справедливо можна назвати епохою громадянського суспільства.

Процес становлення громадянського суспільства відбувався нерівномірно. В авангарді руху за побудову безстанового суспільства йшли розвинуті країни західної цивілізації — Англія, США і Франція. Із запізненням більш ніж на сто років до них приєднується ще група країн західної та східної цивілізацій — Австрія, Німеччина, Італія, Японія, Китай, Туреччина та ін. Після Другої світової війни цей рух охоплює велику кількість держав, зокрема й колишніх соціалістичних і стає по суті незворотним.

Досвід будівництва громадянського суспільства нараховує століття. Залежно від ступеня наближення фактичного стану суспільства до його соціального ідеалу, епоху громадянського суспільства можна поділити на два етапи: *перший* — формування основ громадянського суспільства (сер. XVII — сер. XX ст.); *другий* — розвиток громадянського суспільства на власній основі (сер. XX ст. — до сьогодення).

Перший етап поділяється на два періоди. Історичною віхою *першого періоду* є англійська революція середини XVII століття, французька й американська революції кінця XVIII століття. Основною зацікавленою силою руху до безстанового (громадянського) суспільства стала буржуазія. Завдяки

цьому за громадянським суспільством міцно закріпилася, особливо в суспільно-політичній літературі, назва «буржуазне суспільство». Однак це буде правильним стосовно виділеного нами першого періоду, який завершується напередодні революційних подій середини ХІХ століття. У цьому проміжку часу буржуазія як економічно найбільш сильний і політично організований клас вступила в боротьбу з феодалізмом, ставши виразником інтересів суспільства в цілому, і тим самим виконавши свою революційну роль.

Другий період характеризується тим, що зі зміцненням своїх економічних та політичних позицій буржуазія звужує своє розуміння соціально справедливого суспільства до формальної та юридичної рівності членів цього суспільства. Цей класовий егоїзм зазнав жорсткого опору з боку іншої, більш чисельної частини суспільства — робочих та подібних соціальних верств. Останні хотіли не тільки рівності перед законом, але й реальної соціальної та економічної рівності. Тому майже століття (сер. ХІХ – сер. ХХ ст.) відбувалася політична, а іноді і збройна боротьба за створення суспільства, заснованого не тільки на юридичній, але й фактичній рівності громадян.

Так, держава нового типу є продуктом небувалого до тих пір *соціального потрясіння*, яке призвело до кардинальних (насиленницьких) змін попереднього соціального, економічного та політичного укладу і системи цінностей — *революції*. Революції, які стали безпосереднім «атрибутом» початку нової епохи, відбувалися в різних країнах і в різні часи. Найраніше в епоху революційних потрясінь вступила західна цивілізація, однак залежно від ступеня дозрівання необхідних умов цей процес проходив нерівномірно і тривав кілька століть. Тому революції, які відбувалися в західному світі, можна умовно поділити на: ранні (ХVI-ХVII ст.) — голландська й англійська; останньої чверті ХVIII ст. — американська і французька, середини ХІХ ст. — революції у Німеччині та в деяких інших периферійних державах

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

Ужиті в ході революції заходи (скасування іспанських законів, реформи бюрократичного апарату, затвердження кальвінізму як офіційної релігії тощо) виявилися важливими для розвитку капіталізму, який спирався переважно на торгово-грошовий капітал. Але з середини ХVII ст. Голландія, — найбагатша на той час країна Європи, — поступається своїм місцем іншим країнам, насамперед Англії, швидкий розвиток котрої був зумовлений революційними подіями.

II. ПИТАННЯ

ПРИЧИНИ, РУШІЙНІ СИЛИ, ОСНОВНІ ЕТАПИ АНГЛІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1640-1660 РР.).

На відміну від голландської, англійська революція відбувалася за *всіма «законами» революцій*. Один із них говорить, що коли *соціально-економічний розвиток вступає у протиріччя з більш відсталою політичною структурою*,

яка стримує його, це призводить до виникнення загальнонаціональної кризи. Звичайно, такі кризи стимулюються поразками у війнах, невдалою політикою уряду, що провокує невдоволення найширших верств суспільства і приводить до революційної ситуації і, власне, до початку революції. Період такої кризи Англія зазнала на початку XVII ст., коли нова соціально-економічна ситуація, пов'язана зі значними зрушеннями в господарському житті країни, потребувала відповідних змін і в державно-політичній системі.

За часів правління перших королів з династії Стюартів (Яків I і Карл I — 1603-1649 рр.) криза набула форми відкритого політичного протистояння між абсолютною монархією (яку цілком підтримували аристократія, частина дворянства північно-західних областей, англіканське духовництво, і новими, модернізованими, верствами суспільства).

Кризи неодноразово виникали й раніше. Але, зумовлюючи повстання, палацові перевороти тощо, вони ніколи ще не приводили до руйнування старих підвалин, до революції. *Інший «закон» революції* говорить про те, що для успіху революції необхідним є певний рівень свідомості людей, який дозволяє зруйнувати традиційні уявлення про непорушність політичного порядку, божественного походження влади й повірити в можливість зміни державного ладу.

В Англії роль ідейних натхненників революції належить *пуританам* — англійським кальвіністам. Пуританізм як релігійна течія, спрямована проти англіканської церкви, виник задовго до революційної ситуації у країні. Проте у 20-30-і рр. XVII ст. він набув політичного характеру й перетворився на ідеологію широкого руху проти абсолютизму. Найважливішим наслідком цього руху стало поширення в суспільстві свідомості нагальної потреби змін як у церкві, так і в державі. Однак у ході революції пуританізм розколовся. *Пресвітеріани*, які представляли велику буржуазію й земельну аристократію, проповідували ідею конституційної монархії. *ІнDEPENDЕНТИ* — представники середньої і дрібної буржуазії — у цілому були згодні з ідеєю конституційної монархії, але разом із тим пропагували виборчу реформу, визнання за вільною людиною таких прав, як свобода совісті, слова тощо. *Левелери* — найбільш радикальне крило, що поєднувало ремісників, вільних селян, — вимагали встановлення республіки, рівноправності всіх громадян.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

Усе це привело Англію 20-30-х рр. XVII ст. до революційної ситуації, коли криза відносин абсолютистської державності та суспільства набула вигляду конкретного протистояння корони й парламенту.

ІІІ. ПИТАННЯ. ЗАКОНОДАВЧІ АКТИ АНГЛІЙСЬКОЇ БУРЖУАЗНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА «СЛАВЕТНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ» І ЇХНЕ ЗНАЧЕННЯ В ФОРМУВАННІ НОВОГО ТИПУ ДЕРЖАВИ.

Пошук та утвердження нових форм організації влади відбувалися в умовах гострої соціально-політичної боротьби, яка призвела до громадянської

війни. Протистояння старого і нового знайшло відображення в конфлікті між парламентом і королем, що досяг апогею за часів Карла I. У **1628 р.** парламент подав на затвердження королю **Петицію про право**, в якій містилася значна частина державно-правової програми майбутньої революції: декларувалися основи т.зв. історичної конституції (Великої Хартії вільностей 1215 р.), підтверджувалися права парламенту, зокрема на виключне вотування податків, засуджувалися дії королівської адміністрації, яка порушувала закони королівства. У документі було відбите питання, що має суттєве значення для форми державного правління — про межі королівської прерогативи (виключних королівських прав, прав короля стосовно життя і майна підданих).

Петиція, спочатку прийнята королем, згодом була анульована, а парламент у 1629 р. розпущений. В Англії наступав період 11-річного безпарламентського правління, протягом якого криза влади й опозиція короні набули форми, близької до громадянської війни. В умовах війни з Шотландією король був змушений знову звернутися до парламенту. У **квітні 1640 р.** він скликав новий парламент, від котрого вимагалось затвердження нових фінансових субсидій. Парламент висунув зустрічні вимоги, в результаті чого був розпущений (звідси й походить назва **Короткий**).

У листопаді цього ж року король знову змушений був скликати парламент, який на цей раз функціонував з **1640 по 1653 р.** і ввійшов в історію під назвою **Довгий парламент**. Скликання нового парламенту послужило початком революції і краху монархії в Англії. Діяльність цього парламенту стала головною політичною формою перетворень у країні. Прийняті ним рішення були спрямовані:

- проти державної церкви, в результаті чого єпископи були вигнані з Палати лордів, що суттєво змінило співвідношення сил у парламенті на користь Палати громад;
- на створення відповідальної перед парламентом адміністрації — судом імпічменту були засуджені граф Стаффорд, архієпископ Лодд;
- на скорочення судових повноважень корони — були ліквідовані всі суди королівської прерогативи, а замість них підтверджені повноваження судів загального права, що історично перебували під впливом статутного права парламенту.

Найважливішими були рішення, пов'язані із забезпеченням незалежності парламенту від корони. Щоб уберегти себе від несподіваного розпуску, Довгий парламент прийняв два важливих документи: **Трирічний акт (15.02.1641 р.)**, який передбачав скликання парламенту кожні три роки незалежно від волі короля, й **Акт**, відповідно до котрого цей парламент може бути розпущений тільки за власним рішенням. Тим самим парламент із королівського органу влади перетворювався в національний. Ці та інші акти (наприклад, про виключні права парламенту в питаннях оподаткування були узагальнені й подані королю для затвердження у вигляді великої петиції під назвою «**Велика ремонстрація**» (01.12.1641 р.).

Король, котрий не бажав далі йти на поступки, у 1642 р. розпочав війну проти парламенту, що закінчилася через чотири роки повною поразкою його військ і полонем самого короля. Форму правління цього періоду в літературі, як правило, визначають як *«конституційну монархію»*, хоча за змістом нова система влади, в котрій домінував парламент (створення мережі виконавчих комітетів, прийняття резолюції про власне законодавче верховенство та визнання зрадою непокору парламенту, являла собою **республіку***, засновану: на законодавчому та судовому верховенстві парламенту; на підпорядкуванні парламенту виконавчої влади; на підтримці Палати громад (общин), що формувалася на основі виборного представництва і переважала в парламенті. Таке домінування парламентсько-представницького правління викликало сумніви стосовно доцільності збереження монархії й визначило основний напрямок завершального етапу революції.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Особиста влада представника індепендентів за своєю суттю і формою не могла забезпечити довгострокових інтересів буржуазно-дворянської верхівки, що значно зміцнила свої позиції під час революції. Оскільки головним супротивником буржуазії і джентрі стала тепер не королівська влада, а рух низів, смерть Кромвелля в 1658 р. прискорила угоду цих верств з феодальною аристократією, яка прагнула повернення до «законної влади». Це знайшло своє відображення в реставрації монархії Стюартів в 1660 році. **ВИСНОВКИ З ТЕМИ:**

Особливість англійської революції - компроміс буржуазії з феодальними силами: у розвиткові капіталізму тут виявили зацікавленість не тільки місто, але й село, де концентрувалася база для найважливішої в XVI-XVII ст. галузі промисловості — сукнарства. Унікальна ситуація, що склалася, дала свої «плоди»: 1) велика частина дворянства, на відміну від Франції, стала займатися підприємницькою діяльністю; 2) феодали, реалізуючи свої права на землю, зганяли з неї тримачів-селян, створюючи армію *пауперів* — людей, котрим не залишалося нічого іншого, як стати вільнонайманими робітниками. Компроміс буржуазії з феодальними силами під час революції став основою *еволюційного* соціально-економічного і політичного розвитку Англії в *післяреволюційний період*.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

У якому столітті західна цивілізація вступає в нову епоху, яку історики називають Новим часом?

Що відіграло головну роль у становленні громадянського суспільства (XVII-XVIII ст.ст.) в країнах Західної Європи та на американському континенті?

Під впливом яких процесів відбулись кардинальні перетворення в епоху нового часу, що здійснили переворот у свідомості людей, створили відповідну систему цінностей нового суспільства?

**ТЕМА № 5. БОРОТЬБА БРИТАНСЬКИХ КОЛОНІЙ ПІВНІЧНОЇ
АМЕРИКИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ І УТВОРЕННЯ США
(2 години)**

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Війна за незалежність (1775–1783 рр.): причини (економічні, соціальні, політичні), хід, характер, наслідки.
2. Конституційний розвиток США у другій половині XVIII ст. Державні форми відповідно до Конституції 1787 р.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Борисевич М.М., Бельчук О.Ф., Евтушенко С.Г. История государства и права зарубежных стран: Краткий учебный курс / Под ред.к.ю.н., доцента М.М. Борисевича. – М.: Юриспруденция, 2001. – 352 с.
2. Глиняный В.П. История государства и права зарубежных стран. – Ч.1 – Х.: «Одиссей», 2003. – 832 с.
3. Історія держави і права зарубіжних країн: Словник-довідник / Уклад. к.і.н. Д.Г. Каюк. – Д-ськ: Юрид. акад. м-ва внутр. справ, 2003. – 180 с.
- 4.Макарчук. В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн. (Навчальний посібник) – Київ: Атіка, 2001- 624 с.
5. Омельченко О.А. Всеобщая история государства и права: Учебник в 2 т. – М.: Остожье, 1998.
- 6.Трофанчук Г.І. Історія держави і права зарубіжних країн. (Навчальний посібник). – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 398 с.
- 7.Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія: Навч. посіб. для студентів юрид. спец. Вищих закл. освіти / За ред.. В.Д. Гончаренка. – К., 2002.
8. Хома Н.М. Історія держави та права зарубіжних країн. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. – К.: “Каравела”, Л.: “Новий світ – 2000”,\“Магнолія плюс”, 2003
- 9.Хрестоматія по всеобщей истории государства и права / Под ред. З.М. Черниловского, сост. В.Н. Садилов. – М.: Гардарика, 1998.
10. Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран (Новое и Новейшее время) / Составитель: д.ю.н., профессор Н.А. Крашенинникова. – М.: Издательство: "Зерцало», 1999.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Розкрити причини американської буржуазної революції, виявити її особливості, показати значення американського законодавства і, зокрема, Конституції 1787 р. у становленні держави нового типу і громадянського суспільства.

ВСТУП

Крім соціальних протиріч в США існували протиріччя релігійні, що існували між різними напрямками протестантизму (кальвіністи і лютерани), католиками, а також іншими віруваннями й сектами. Однак, і для одних, і для інших однаковим тягарем була соціальна й економічна політика Англії. У першій половині XVIII ст. населення колоній, переборюючи внутрішні протиріччя, сформувалося фактично в самостійну націю зі своїми політичними, релігійними та культурними традиціями і прагненням до самостійності.

Тенденція колоній до автономізації до середини XVIII ст. ставала все очевиднішою. Політика метрополії цьому сприяла і була спрямована на штучне стримування розвитку капіталістичних відносин, обмеження економічної активності буржуазії колоній, зовнішня торгівля яких цілком контролювалася Англією. На початок 70-х рр. протиріччя між колоніями і метрополією досягли апогею.

I. ПИТАННЯ. ВІЙНА ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ (1775–1783 Р.Р.): ПРИЧИНИ (ЕКОНОМІЧНІ, СОЦІАЛЬНІ, ПОЛІТИЧНІ), ХІД, ХАРАКТЕР, НАСЛІДКИ.

Американське колоніальне суспільство характеризувалося неоднорідністю, що проявилася в неоднаковості правового статусу окремих колоній. У своїх основних рисах система британського колоніального управління склалася на кінець XVII ст. До цього часу існувало 13 колоній, котрі з урахуванням особливостей їх правового становища можна поділити на три групи. *Род-Айленд і Коннектикут* мали хартії самоврядних колоній і фактично були своєрідними республіками, оскільки всі органи управління на їх території обиралися. *Пенсільванія, Делавер і Меріленд* належали приватним власникам. Інші вісім — *Массачусетс, Нью-Гемпшир, Нью-Йорк, Нью-Джерсі, Вірджинія, Кароліна, Північна Кароліна, Південна Кароліна і Джорджія* — були володіннями Британської корони. У цих колоніях управління здійснювалося губернаторами або двопалатними законодавчими зборами, що перебували під безпосереднім контролем представників корони (губернаторів чи Таємної ради).

Колонії Півдня й Півночі розрізнялися за соціальною структурою. У перших переважало напівфеодальне землеволодіння магнатів (ленд-лордів), широко застосовувалася праця рабів-негрів і підневільних робітників. Для інших був характерним більш значний прошарок фермерського й торгово-ремісничого населення.

На соціальні протиріччя накладалися протиріччя релігійні, що існували між різними напрямками протестантизму (кальвіністи і лютерани), католиками, а також іншими віруваннями й сектами. Але і для одних, і для інших однаковим тягарем була соціальна й економічна політика Англії. У першій половині XVIII ст. населення колоній, переборюючи внутрішні протиріччя, сформувалося фактично в самостійну націю зі своїми політичними, релігійними та культурними традиціями і прагненням до самостійності.

До середини XVIII ст. усе очевиднішою ставала тенденція колоній до автономізації. Цьому сприяла політика метрополії, що була спрямована на штучне стримування розвитку капіталістичних відносин, обмеження економічної активності буржуазії колоній, зовнішня торгівля яких цілком контролювалася Англією. На початок 70-х рр. протиріччя між колоніями і метрополією досягли апогею.

5 вересня 1774 р. у *Філадельфії* відбувся т.зв. **Перший Континентальний конгрес**, у роботі котрого, за винятком Джорджії, брали участь представники всіх колоній. Серед делегатів були Дж. Вашингтон, Б. Франклін, Дж. Адамс та інші видатні діячі американської революції. Конгрес прийняв рішення, що неминуче вели до розриву з британською метрополією: бойкотувався ввіз англійських товарів та експорт із колоній.

Статті конфедерації - «перша Конституція США», як їх зазвичай називають, юридично оформили й закріпили, як сказано у преамбулі, створення *«вічного Союзу між Штатами»*. Назвою конфедерації, відзначено у першій статті, буде «Сполучені Штати Америки», що мало розумітись як «держави Америки, які об'єдналися». У другій статті особливо підкреслювалося, що «кожен штат зберігає свій суверенітет, свободу й незалежність і будь-яку владу, юрисдикцію і право, за винятком тих, котрі досконало точно делеговані цією конфедерацією тим Сполученим Штатам, що зібралися в Конгресі».

Отже, на розгляданому етапі США були *конфедерацією* — союзом держав, які об'єдналися для здійснення певної мети. Коли ця мета була досягнута — **3 вересня 1783 р.** Англією був підписаний **Версальський трактат** про надання США незалежності, — конфедеративний союз втратив свою силу. Майбутні можливі варіанти були такі: розпад і окремий розвиток кожного із штатів або створення союзу на новій основі.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

У США все більше формувалося узагальнене уявлення про владарювання і правління на основі конституцій штатів, зокрема шляхом закріплення принципу поділу виконавчої й законодавчої влади. Остання, за пропозицією Б. Франкліна, мала бути побудована на основі принципу бікамералізму, тобто в організаційно-структурному відношенні складатися з двох палат, одна з яких представляла б інтереси штатів. Тим самим довелося піти на поступки всім штатам в організації законодавчої влади, а південним — ще в питанні про збереження рабства.

II. ПИТАННЯ ДЕРЖАВНІ ФОРМИ США ЗА КОНСТИТУЦІЄЮ 1787 РОКУ.

Конституція 1787 р. сформувала *нову державну єдність* північно-американських штатів, *яка ґрунтувалася на принципах республіканізму, федералізму й демократизму*. Ці принципи організації влади не були новими: на республіканських і демократичних основах будувалася влада ще в античному світі, певний досвід федеративного устрою був накопичений

Нідерландами в роки буржуазної революції. Але, підняті на конституційний рівень, ці принципи сприяли появі таких якісно нових форм організації державної влади, яких раніше не існувало. Це стосувалося насамперед форми правління.

Конституція закріпила республіканську форму правління як для держави в цілому, так і для окремих штатів. Але за своїм змістом, що відобразилося у специфічній системі взаємозв'язків між органами законодавчої і виконавчої влади, вона не мала аналогів. Це була т.зв. *президентська республіка*, котра стала одним із основних видів республіканської форми правління сучасної епохи й характеризувалася певними, властивими тільки їй, рисами.

Главою держави, згідно зі **статтею II** Конституції, був *Президент*, який обирався разом з *Віце-президентом* позапарламентським шляхом у ході двоступеневих виборів (населення по штатах обирало «виборщиків», а вони — Президента). Він очолював виконавчу владу, зосередивши у своїх руках повноваження глави держави і глави уряду. Сформований Президентом уряд зобов'язувався проводити визначену главою держави політику. Відповідальність за виконання цієї політики уряд ніс передусім перед Президентом.

Таким чином, у системі виконавчої влади виявляються такі характерні риси президентської форми правління:

- * позапарламентський шлях обрання президента;
- * зосередження повноважень глави держави й уряду в одних руках і, як наслідок, відсутність посади прем'єр-міністра. Конституція не містила положень про організацію особливого уряду. Тим самим президент ставав не тільки главою держави, але й одноосібним главою уряду країни, котрий міг організувати його на власний розсуд, але не виходячи за межі закону;
- * відповідальність уряду перед президентом, а не перед законодавчим органом;
- * зосередження в руках президента як глави держави і глави уряду широких повноважень.

Останнє відповідало ідеї «батьків-засновників» про те, що централізацію створює тільки урядова влада. Зокрема, як глава держави Президент США був головнокомандувачем, мав право помилування й відстрочки виконання вироків, в екстрених випадках право скликати палати конгресу, а також здійснювати деякі інші повноваження. Як глава уряду Президент керував поточним управлінням країною за допомогою підпорядкованого йому державного апарату. У зв'язку з цим він мав право видавати адміністративні розпорядження, які, однак, не повинні були виходити за межі законів.

Законодавча влада, за **статтею I** Конституції, вручалася **Конгресові**, котрий складався з 2-х палат: **Сенату** і **Палати представників**. Його найважливішою *прерогативою* (винятковим правом, компетенцією) було законодавство насамперед фінансове (бюджет, податки тощо.), передбачалося *відкладене вето* Президента.

Територіально організація влади в державі здійснювалася на основі принципу *федералізму*, який поширювався не тільки на політичний, але й на правовий устрій. Штати мали гарантовану федеральною владою, рівноправність, у тому числі у сфері законодавства і права. Разом із тим їм заборонялося видавати закони, котрі «обмежують привілеї чи недоторканність громадян Сполучених Штатів». Від «Статей Конфедерації» зберігався інститут загального міжгромадянства: громадянин одного штату вважався і громадянином будь-якого іншого, як і всієї держави. Суверенітет штатів був обмеженим: як і раніше, вони не мали права виходу з федерації чи можливості розірвати правові зв'язки з нею.

Меншою мірою в Конституції 1787 р. знайшло своє закріплення питання про форму *політичного режиму*. У ній детально були закріплені форми й методи, пов'язані з формуванням та поділом повноважень органів державної влади, у той час як права і свободи були сформульовані на найзагальнішому рівні. У зв'язку з цим уже в ході ратифікації штатами Конституції виникло питання про необхідність доповнення прийнятого тексту положеннями про громадянські права. У червні 1789 р. Д. Медісон запропонував Конгресові США проект загальнодержавного білля про права, 25 вересня 1789 р. схваленого як десять поправок до основного тексту Конституції. До грудня 1791 р. вони були ратифіковані штатами. Поправки мали щонайменше подвійну мету: по-перше, вони створювали сферу загальнофедерального контролю й законодавства стосовно громадянських прав і свобод; по-друге, вперше у сфері політичного законодавства вони були побудовані як заборони та обмеження, що накладалися на законодавців.

У **Біллі про права 1791 р.** були закріплені основні демократичні права і свободи політичного характеру: свобода віросповідання, слова, друку, зборів і петицій. Народові гарантувалася громадянська й особиста недоторканість, недоторканість житла і майна, паперів, свобода від постояльців (військових). Значною гарантією громадянської свободи мало стати право носіння зброї, що визнавалося «необхідним для безпеки вільної держави» і не могло обмежуватися владою. Цикл поправок був присвячений судовим і кримінально-правовим гарантіям: громадянам надавалося невід'ємне право на розгляд справ у суді присяжних при гарантуванні презумпції невинності. Нікого не можна було примушувати свідчити проти самого себе, без суду ніхто не міг бути позбавлений життя, свободи, власності; встановлювалася невідчужуваність приватної власності для суспільних потреб без «справедливої винагороди». Особливо важливе значення мала IX поправка, яка проголошувала можливість державного визнання й інших громадянських прав, що прямо не перераховуються, але впливають із загальної доктрини природних та невідчужуваних прав громадян.

У сукупності з тим, що було проголошено в Конституції, Білль про права закріпив на конституційному рівні достатньо високу ступінь демократизму нової американської держави.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

У червні 1789 р. Конгресові США був запропонований проект загальнодержавного білля про права, 25 вересня 1789 р. схваленого як десять поправок до основного тексту Конституції. До грудня 1791 р. вони були ратифіковані штатами. Поправки мали щонайменше подвійну мету: по-перше, вони створювали сферу загальнофедерального контролю й законодавства стосовно громадянських прав і свобод; по-друге, вперше у сфері політичного законодавства вони були побудовані як заборони та обмеження, що накладалися на законодавців.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

Темпи й форми соціально-політичних змін в суспільстві в найбільшій мірі залежать від рівня визрівання необхідних для цього нових відносин, або ступеня «чистоти» (від елементів попереднього укладу) ґрунту, на якому мали здійснитися майбутні революційні перетворення.

У цьому відношенні найбільш сприятливим виявився «ґрунт» майбутніх США, де буржуазія домоглася найбільш швидких, безкровних і міцних успіхів. Основою тому були слабкі паростки феодалізму та особлива духовна атмосфера — *відчуття свободи й великих можливостей для самореалізації особистості, що* сприяли формуванню американської нації для боротьби з диктатом метрополії. Джерелом цієї духовної атмосфери були перші поселенці, переважно *пуритани* — носії *буржуазного духу*. Крім того, колоністи принесли з собою накопичені століттями в Європі *демократичні традиції*, що сприяли появі в колоніях органів самоврядування (радників, легіслатур), котрі обстоювали місцеві інтереси. Засвоївши ще на батьківщині *передові методи господарської діяльності*, вони мали можливість упроваджувати їх на сприятливому для буржуазних перетворень ґрунті, де феодальні відносини не мали глибоких коренів.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

Питання для самоперевірки:

Які релігійні протиріччя існували між різними напрямками протестантизму (кальвінізмом і лютеранством)?

На скільки груп можна поділити 13 колоній США з урахуванням особливостей їх правового становища?

В якому році у *Філадельфії* відбувся т.зв. Перший Континентальний конгрес, у роботі котрого, за винятком Джорджії, брали участь представники всіх колоній?

Чим за соціальною структурою розрізнялися колонії Півдня й Півночі?

Що було основною метою всіх штатів в умовах війни за незалежність, коли об'єктивним і закономірним був процес міждержавного конфедеративного союзу?

**ТЕМИ № 7. ДЕРЖАВА І ПРАВО АНГЛО-САКСОНСЬКИХ КРАЇН У
НОВІТНІЙ ЧАС. РОЗВИТОК КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРИНЦИПУ
"РОЗПОДІЛУ ВЛАДИ"**

(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Громадянська війна в США. Законодавчі акти періоду війни.
2. Еволюція державного ладу і права США в Новий та Новітній час.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Борисевич М.М., Бельчук О.А., Евтушенко С.Г. История государства и права зарубежных стран: Краткий учебный курс / Под ред. к.ю.н., доцента М.М. Борисевича. – М.: Юриспруденция, 2001.
2. Глиняный В.П. История государства и права зарубежных стран. – Ч. 1. – Х.: «Одиссей», 2003.
3. Історія держави і права зарубіжних країн: Словник-довідник / Уклад. канд. іст. наук Д.Г. Каюк. – Д.: Юрид. акад. М-ва внутр. справ, 2003.
4. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія: Навч. Посібник. / За ред. В.Д. Гончаренка. К.:
5. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. – 6 вид., доп. – К.: Атіка, 2007.
6. Трофанчук Г.І. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. – К.: Юрінком Інтер, 2006.
7. Хома Н.М. Історія держави та права зарубіжних країн. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. – К.: "Каравела", Л.: "Новий світ – 2000".
8. Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права. – М., 2002

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Розкрити причини Громадянської війни, виявити її значення для формування громадянського суспільства, ознайомити з основними тенденціями розвитку форми держави нового типу і права США в кінці ХІХ- на початку ХХ ст.

ВСТУП

Уповодж війн з індіанцями федеративна республіка захопила в тубільного населення значні площі землі. Крім того, американці активно захоплювали або купували сусідні терени, що належали іншим країнам.

Зокрема 1803 р. президент Т.Джеферсон купив за 15 млн. дол. в Наполеона Бонапарта Луїзіану – територію на захід від р. Міссісіпі, що майже в двічі збільшило терени США. У 1819 р. Іспанія була змушена передати США Флориду, яка вже до цього була фактично окупована США. Внаслідок американо-мексиканської війни 1846 – 1847 рр. Мексика була змушена передати США території на яких було засновано штати Техас, Каліфорнія, Арізона, Нью-Мексико, Невада, Юту та частину Колорадо (їх площа була більшою ніж території Франції та Німеччини). У 1846 р. США придбали у Великобританії більшу частину майбутнього штату Орегон. І після закінчення Громадянської війни США продовжили територіальну експансію.

I. ПИТАННЯ

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА В США. ЗАКОНОДАВЧІ АКТИ ПЕРІОДУ ВІЙНИ

З кінця війни за незалежність і до Громадянської війни відбулося відчутне збільшення території США. В ході, так званих, “індіанських війн” федеративна республіка захопила в тубільного населення значні площі землі. Крім того, американці активно захоплювали або купували сусідні терени, що належали іншим країнам. Зокрема 1803 р. президент Т.Джеферсон купив за 15 млн. дол. в Наполеона Бонапарта Луїзіану – територію на захід від р. Міссісіпі, що майже в двічі збільшило терени США. У 1819 р. Іспанія була змушена передати США Флориду, яка вже до цього була фактично окупована США. Внаслідок американо-мексиканської війни 1846–1847 рр. Мексика була змушена передати США території на яких було засновано штати Техас, Каліфорнія, Арізона, Нью-Мексико, Невада, Юту та частину Колорадо (їх площа була більшою ніж території Франції та Німеччини). У 1846 р. США придбали у Великобританії більшу частину майбутнього штату Орегон. І після закінчення Громадянської війни США продовжили територіальну експансію. У 1867 р. американці за 7,2 млн. дол. Придбали в Росії Аляску (майже в тричі більше Франції). Внаслідок іспано-американської війни США захопили Пуерто-Рико, о. Гуам, Філіппіни, окупували Кубу.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

В ході громадянської війни остаточно було знято питання про вихід окремих штатів із федерації та невизнання ними актів федерального уряду. Разом з тим штати залишили за собою значні повноваження: конституційне та інше законодавство, освіта, місцеве самоврядування, міліція, в'язниці тощо. Вищі органи влади та управління штатів нагадували федеральні: законодавчі функції належали двопалатним законодавчим зібранням (парламенти штатів), виконавчі – губернаторам. У другій половині XIX ст. конгрес мав пріоритет перед президентом.

II. ПИТАННЯ

ЕВОЛЮЦІЯ ДЕРЖАВНОГО ЛАДУ ТА ПРАВА США В НОВИЙ ТА НОВІТНІЙ ЧАС.

На початку ХХ ст. США перетворилися на одну з найрозвинутіших країн світу, що дозволило їй вийти на міжнародну арену в ролі лідера. Особливо підсилювався вплив США після Світових війн. Саме після Другої Світової війни США були визнані беззаперечним лідером Західного світу.

В ХХ ст. державний устрій США продовжує базуватися на принципах федералізму. Штати залишаються автономними одиницями із значними правами. Разом з тим протягом ХХ ст. йде неухильне зростання повноважень федерального центру.

Серйозні зміни відбулися в ХХ ст. у виборчому праві. У 1920 р. було надано виборче право жінкам (XIX поправка). Поступово відбувалося скасування обмежувальних цензів. У 50 – 60-х рр. відбулося скасування расового обмеження у виборчому праві.

Відбуваються зміни і в Конгресі. Все більшу силу набирають комітети. Без їх згоди жоден законопроект не може бути поставлений на голосування. У 1946 р. було узаконено існування в конгресі **лоббі** – “агентів впливу” великих корпорацій, які займалися “проштовхуванням” потрібних законопроектів.

У ХХ ст. відбувається підсилення президентської влади. Президент може без згоди Сенату укласти міжнародні договори або денонсувати їх. Все частіше президенти починають бойові дії без згоди конгресу (війна у Кореї, бомбардування Іраку, Косова). Важливим моментом в законодавчій сфері є право президента накладати вето. Наприклад президент Трумен накладав його 631 раз, а конгрес зміг його подолати тільки 9 разів. Правотворча діяльність президента підсилюється й за рахунок **делегованого законодавства**. Президенти видають “виконавчі накази”, які мало чим відрізняються від законів.

Право США.

В США не існує єдиної правової системи. Паростки американського права можна спостерігати в англійських колоніях на теренах Північної Америки. Кожна колонія мала свою правову систему. З утворенням нових штатів утворювалися й нові правові системи. **Наразі в США існує одна федеральна та 50 штатних правових систем.**

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

Загальне право не вважалося провідним, в США і тому неодноразово здійснювалися спроби кодифікації права. Наприклад, у 1648 р. така кодифікація проведена у колонії Массачусетс (збірка «Права і свободи Массачусетса»). Подібні кодифікації були проведені і в деяких інших колоніях. Однак провід мало все ж таки прецедентне право.

Після здобуття колоніями незалежності й розбудови держави в США продовжилася традиція розвитку прецедентного права. В багатьох штатах англійські статuti й загальне право визнавалося головним джерелом права. З

утворенням нових штатів в них також запроваджувалося прецедентне право. Так, в Канзасі проголошувалося чинним загальне право. Мало воно вплив і у тих штатах, де відчувався вплив інших правових систем (Техас, Флорида, Нью-Йорк, Луїзіана). В той же час продовжувалися окремі кодифікації зокрема у штаті Вірджинія у 1796 р. було впроваджено кримінальний кодекс підготовлений Томасом Джефферсоном

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

Внаслідок Війни за незалежність, Громадянської війни в американському суспільстві склалися сприятливі умови для успішного економічного розвитку і політичних перетворень на шляху формування громадянського суспільства і нового типу держави, що дало можливість США на початку ХХ ст. перетворитися на одну з найрозвинутіших країн світу і дозволило їй вийти на міжнародну арену в ролі лідера. Особливо підсилювався вплив США після Світових війн.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

1. В який період відбулося відчутне збільшення території США?
2. У якому році американці за 7,2 млн. дол. придбали у Росії Аляску (за розмірами майже в тричі більше Франції)?
3. Коли США перетворилися на одну з найрозвинутіших країн світу?
4. Як у США називали «агентів впливу» великих корпорацій, які займалися «проштовхуванням» потрібних законопроектів?
5. З яких підрозділів складаються збройні сили США?

ТЕМИ № 8. ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ І ПРАВО НІМЕЧЧИНИ У НОВІТНІЙ ЧАС

(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Німеччина після першої світової війни. Листопадова революція 1918р.: причини та наслідки. Веймарська конституція 1919 р.;
2. нацистський режим;
3. державний та суспільний лад ФРН, конституція 1949 р.;
4. право Німеччини у Новий та Новітній час.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

6. Борисевич М.М., Бельчук О.А., Евтушенко С.Г. История государства и права зарубежных стран: Краткий учебный курс / Под ред. к.ю.н., доцента М.М. Борисевича. – М.: Юриспруденция, 2001

7. Глиняный В.П. История государства и права зарубежных стран. – Ч. 1. – Х.: «Одиссей», 2003. Історія держави і права зарубіжних країн: Словник-довідник / Уклад. канд. іст. наук Д.Г. Каюк. – Д.: Юрид. акад. М-ва внутр. справ, 2003.
8. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія: Навч. посіб. для студентів юрид. спец. вищих закладів освіти / За ред. В.Д. Гончаренка. – К.: Видавничий Дім „Ін Юре”, 2002.
3. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. – 6 вид., доп. – К.: Атіка, 2007.
4. Трофанчук Г.І. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. – К.: Юрінком Інтер, 2006.
6. Хома Н.М. Історія держави та права зарубіжних країн. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. – К.: “Каравела”, Л.: “Новий світ – 2000”, “Магнолія плюс”, 2003
9. Історія держави і права зарубіжних країн: Словник-довідник / Уклад. канд. іст. наук Д.Г. Каюк. – Д.: Юрид. акад. М-ва внутр. справ, 2003.
10. Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права. – М.: Юристъ, 2002.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Ознайомити студентів з особливостями державно-правового розвитку Німеччини в Новий та Новітній час, з'ясувати причини відсутності єдиної держави, показати значення діяльності О. Бісмарка в процесі утворення німецької імперії, проаналізувати Конституцію 1871 р. Важливе місце займає виявлення причин приходу до влади нацистів. Значна увага приділена демократичним перетворенням в німецькому суспільстві після Другої світової війни.

ВСТУП

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Німеччини як єдиної держави не існувало. Німецькі землі були номінально об'єднані у складі Священної Римської імперії Германської нації. До її складу входило близько 380 майже нічим між собою не зв'язаних держав і декілька тисяч лицарських володінь. Фактично це була аморфна федерація. В 1806 р. внаслідок поразки від Наполеона ця імперія припинила своє існування. Частина німецьких земель була окупована французами, а південні німецькі державки утворили, так званий, Рейнський союз.

В 1914 р. спалахнула Перша світова війна, активною учасницею якої була Німеччина. У 1918 р. стало зрозумілим, що виснажені війною Німеччина і її союзники війну програли. Країна знаходилася в стані економічного та політичного хаосу. В країні склалася революційна ситуація. Під впливом

російської революції в Німеччині стали виникати Ради робітничих, солдатських та матроських депутатів.

Революція почалася на початку листопада 1918 р. з повстання військових моряків на військово-морській базі Кіль. Незабаром повстання охопило всю країну. 9 листопада 1918 р. революція перемогла в Берліні. Кайзер зрікся престолу й втік до Голландії.

Слід зазначити, що на відміну від російських революціонерів німецькі соціал-демократи не бажали руйнації капіталістичного ладу й виступали за союз з ліберальною буржуазією. Тому ліворадикально налаштовані сили не змогли реалізувати плани соціалістичної революції. Гаслами революції стали: припинення війни, ліквідація монархії і запровадження республіки, ліквідація юнкерського (поміщицького) землеволодіння, як залишок феодалізму, закріплення політичних та соціальних прав трудящих. Але соціалістичні заклики не мали підтримки навіть серед пролетаріату.

У січні 1919 р. відбулися вибори до Національних Установчих зборів. 6 лютого вони почали роботу в невеличкому тюринзькому містечку Веймар. Головною метою Установчих зборів була розробка нової конституції. Вона була прийнята 31 липня 1919 р. і через два тижні вступила у дію.

Конституцію проаналізуйте самостійно. Зверніть увагу на наступні положення цього документу:

1. Демократизм, закріплений принципом народного суверенітету.
2. Федералізм.
3. Права і свободи особи.
4. Зв'язок з попередніми конституціями Німеччини.

ВЕЙМАРСЬКА КОНСТИТУЦІЯ 1919 Р. – основний закон Німеччини в період Веймарської республіки. Ухвалена Установчими зборами 31 липня 1919 р. у м. Веймарі (звідси і назва). **Закріпила ліквідацію монархії та встановлення парламентської республіки у формі федерації (15 земель та 3 вільних міста) з буржуазно-демократичним політичним режимом.** Очолював республіку президент. Вищим законодавчим органом Німецької імперії (ця назва була збережена) був рейхстаг (державні збори), який обирався кожні чотири роки на основі загального виборчого права. Рейхстаг вважався нижньою палатою парламенту. Вводилася пропорційна система виборів. Країна поділялася на 35 виборчих округів. Кожна партія висувала свій список кандидатів. Депутатські мандати розподілялися відповідно до кількості голосів поданих за той чи інший список. Верхня називалася рейхсратом (імперською радою). Вона формувалася з представників земель. Прусія мала в рейхсраті 26 голосів, Баварія – 10, Саксонія – 7, Баден – 3 і так далі. У разі неможливості палат досягти компромісу, вирішення суперечливого питання належало президентові. Він або підтримував рейхсрат, або виносив це питання на референдум. Президент обирався на сім років шляхом загальних виборів і наділявся досить значними повноваженнями: призначав та звільняв уряд,

вищих військових та цивільних посадовців, укладав міжнародні договори та союзи, контролював керівництво збройними силами, міг розпускати рейхстаг та, згідно із статтею 48 конституції, в будь-який момент вводити надзвичайний стан з використанням збройних сил. В надзвичайних випадках він міг видавати власні укази. Уряд, підзвітний рейхстагу, очолював канцлер, якому доручалося “формулювати основні принципи політики” уряду. Кожна земля мала свою конституцію, уряд та законодавчий орган – ландтаг (Земельні збори). Всі найважливіші сфери державного життя, як-то: зовнішні зносини, армія та флот, митниці, зв’язок, транспорт, громадянство та еміграція, знаходилися у відомстві імперського уряду. В конституції підкреслювалася зверхність загальнодержавного права над земельним. В.к. гарантувала дотримання деяких демократичних прав та свобод: слова, совісті, преси, пересування, віросповідання, особи, зборів, союзів та самоврядування. Школа була відокремлена від церкви. Приватна власність проголошувалася “соціальним обов’язком”. Примусове відчуження власності дозволялося лише для потреб суспільства на законних підставах за відповідне відшкодування. На підприємствах, в округах та на імперському рівні дозволялося створювати робітничі ради для визначення розмірів заробітної платні та умов праці. Окремі положення В.к. були новаціями в політико-правовій європейській практиці і мали вплив на деякі конституційні акти Новітнього часу. Однак політичні реалії Німеччини 20 - 30-х рр. XX ст. не сприяли розвитку закладених у В.к. принципів парламентаризму. Після приходу у 1933 р. до влади нацистів В.к. була скасована.

З прийняттям Веймарської конституції в Німеччині було встановлено, так звану, Веймарську республіку.

ВЕЙМАРСЬКА РЕСПУБЛІКА – буржуазно-демократична *республіка* в Німеччині. Утворилася внаслідок падіння *монархії* під час Листопадової революції 1918 р. Юридично В.р. була оформлена так званою Веймарською конституцією 1919 р. Припинила своє існування у 1933 р. після встановлення націонал-соціалістичної диктатури.

Поразка у Першій світовій війні, глибока економічна криза, соціальне протистояння породили багато різноманітних ліво- та праворадикальних партій, союзів, гуртків тощо. Вони пропагували силові методи вирішення конфлікту. Серед таких партій особливою активністю відрізнялися комуністична партія Німеччини та сумнозвісне НСДПА.

В 1921 р. було закладено основи фашистської партії на чолі з вождем-фюрером, який наділявся необмеженою владою (фюрер-принцип). В 1923 р. нацисти здійснили так званий “півний путч”, який зазнав поразки. Невдача примусила нацистів змінити тактику. З 1925 р. вони розпочали “битву за рейхстаг”. В 1928 нацисти посідали вже 12 місць в рейхстазі, а в 1932 р. – більше, ніж будь-яка інша партія. 30 січня 1933 р. лідер нацистів Адольф Гітлер, за наказом президента Гінденбурга, стає рейхсканцлером Німеччини. Ця подія знаменувала початок панування нацистської диктатури. Веймарська республіка припинила своє існування.

Розпочалося планомірне руйнування всіх інститутів буржуазно-демократичного парламентського державного механізму в встановлення “нового порядку” – терористичного антинародного режиму.

НАЦИЗМ (від назви Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП), 1919 – 1945 рр.) – радикальна реакційна політична ідеологія і практика тоталітарного панування та зовнішньої агресії й геноциду, що сформувалася на основі німецького фашизму. Виник як реакція певних верств німецького суспільства на результати Першої світової війни та кризові процеси в Німеччині у повоєнні роки. **Ідеологія Н. базувалася на окремих елементах ідей державного соціалізму, етатизму, націоналізму, расизму та мілітаризму. Засобом реалізації ідей Н. були кривавий терор проти опозиції, військова агресія та геноцид.** Головним ідеологом Н. був А. Гітлер. Скориставшись нестабільною ситуацією, що склалася у Веймарській республіці на початку 30-х рр. ХХ ст., **нацисти у січні 1933 р. прийшли до влади.** негайно розпочалося встановлення над суспільством всеохоплюючого тотального контролю. 23 лютого 1933 р. під тиском нацистів президент Німеччини фон Гінденбург видав декрет, який скасовував конституційні гарантії прав і свобод громадянина й запроваджував обмеження свободи думки, друку, зібрання, створення громадських організацій. Вводилися також контроль над поштовим та телеграфним листуванням, прослуховування телефонних розмов, проведення несанкціонованих обшуків, конфіскацію майна та обмеження права власності. Відповідно було анульовано всі процесуальні гарантії свободи й недоторканості особи. В березні 1933 р. було прийнято закон “Про захист народу й держави”. Він дозволяв уряду видавати закони, що суперечать конституції, а також ратифікувати міжнародні угоди без згоди депутатів від інших партій. Встановивши контроль над законодавчою діяльністю, нацисти низкою антиконституційних законів розпочали запроваджувати однопартійну політичну систему, винищення “неповноцінних” народів, встановлення світового панування Третього рейху (назва німецької держави часів нацистської диктатури). Засобом досягнення цих цілей стали масовий терор, геноцид, концентраційні табори, надзвичайні суди та трибунали, мілітаризм та загарбницькі війни.

З метою подальшої концентрації влади, законом від 7 квітня 1933 р. “Про злиття областей з імперією” в усі землі стали призначатися намісники (штатгальтери), які наділялися всіма владними повноваженнями. 30 січня 1934 р. було ліквідовано представницькі органи земель – ландтаги. Законом від 14 лютого 1934 р. було ліквідовано представництво земель в імперському парламенті – рейхсраті (“Закон про ліквідацію рейхсрату”).

Законодавство часів нацистської диктатури проаналізувати самостійно.

Розв’язавши Другу світову війну нацисти грубо порушували міжнародно-правові норми ведення війни. Після розгрому фашистської

Німеччини на Міжнародному трибуналі у м. Нюрнберг Н., керівні органи нацистського режиму та нацистські організації були визнані злочинними.

Після розгрому нацистської Німеччини її терени було окуповані військами СРСР, Великої Британії, США та Франції. Запроваджувався окупаційний режим. Вся Німеччина була поділена на чотири зони окупації – радянську, американську, французьку та британську. Управлінням країни займалася Союзна контрольна рада. У грудні 1946 р. всупереч спільним домовленостям союзників було запроваджене сепаратне управління британською та американською окупаційними зонами, - так звана, **Бізонія**. У 1948 р., після приєднання до Бізонії французької зони окупації, утворилася Тризонія. Це призвело до розколу Німеччини на західну та східну. У 1949 р. у східній та західній Німеччині були прийняті конституції. Утворилося дві німецькі держави – Федеративна республіка Німеччини та Німецька Демократична Республіка.

КОНСТИТУЦІЯ ФРН 1949 Р. – основний закон Федеративної Республіки Німеччини. Інша назва “Боннська конституція”. К.ФРН була розроблена в період окупації Західної Німеччини військами США, Великої Британії та Франції. Прийнята в травні 1949 р. **Конституція запровадила у ФРН парламентську республіку з федеративним устроєм та буржуазно-демократичним режимом.** До складу ФРН увійшло 10 земель. ФРН визначається як демократична, соціальна і федеративна держава. Перший розділ конституції присвячений правам людини: **право на життя та недоторканість, рівність всіх перед законом, свобода віросповідання, совісті, думки, зібрань, союзів. Проголошується таємниця листування, недоторканість житла** тощо. Вищим законодавчим органом є двопалатний парламент: **верхня палата – бундесрат, нижня – бундестаг.** Бундесрат формується з представників урядів земель. Бундестаг – обирається громадянами на 4 роки шляхом загального, прямого і таємного голосування за змішаною виборчою системою. Главою держави є президент, якого обирають Федеральні збори (особливий орган, який формується з членів бундестагу і обраних представників від земель) на 5 років. Президент представляє республіку в міжнародних справах, є гарантом конституційного ладу, призначає й звільняє федеральних судій та деякі категорії федеральних посадовців. **Провідна роль в системі виконавчої влади належить уряду на чолі з федеральним канцлером.** Федеральний канцлер “встановлює основні положення політики й несе за них відповідальність”. Судова влада здійснюється Федеральним конституційним судом, федеральними судами та судами земель. Конституційний суд наділений широкими повноваженнями: контроль за конституційністю нормативних актів, розгляд спорів між органами федерації і земель та ін.

Конституцію ФРН проаналізувати самостійно.

Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. загострилася соціально-економічна і політична ситуація в НДР. СРСР, будучи послаблений внутрішніми негараздами не міг

надати НДР ефективної допомоги. Відтак протягом одного року, з жовтня 1989 р. по жовтень 1990 р. відбувся процес об'єднання Німеччини. Утворилася єдина держава – ФРН.

У травні 1989 р. уряд НДР був змушений відкрити угорсько-австрійський кордон, що призвело до масових втеч східних німців на захід. У листопад того ж року розпочалася сама масова демонстрація в історії мирних революцій Східної Європи. У лавах демонстрантів по всій країні нараховувалося близько 1 млн. чоловік. Комуністичний уряд остаточно втратив контроль над ситуацією. Приєднання НДР до ФРН стало незворотнім. Німці провели цей процес цивілізовано – без кровопролиття.

Першим кроком до об'єднання став договір про економічну, валютну і соціальну унію (18 травня 1990 р.). В НДР було запроваджено західну марку. У серпні 1990 р. було підписано договір про “єдину виборчу реформу”. Згідно з договором всі вибори повинні були проходити за законами ФРН. 31 серпня того ж року було підписано Договір про об'єднання Німеччини. 3 жовтня 1990 р. цей договір набув чинності. 12 вересня 1990 р. в Москві міністри закордонних справ СРСР, США, Великої Британії, Франції, ФРН та НДР підписали договір про остаточне врегулювання проблеми Німеччини (так званий, договір “чотири плюс два”). НДР увійшла до складу ФРН.

НІМЕЦЬКЕ ЦИВІЛЬНЕ УЛОЖЕННЯ (КОДЕКС) – пам'ятка німецького цивільного права кінця ХІХ ст. Уложення було прийняте у 1896 р. Набуло чинності з 1 січня 1900 р. Н.ц.у стало першою в історії Німеччини єдиною для всієї країни кодифікацією цивільного права. Воно значною мірою базується на римському праві. До уложення також увійшли положення німецького права та нові норми, що утворилися внаслідок розвитку буржуазних відносин. Н.ц.у. складалося з двох частин: закон про введення в дію уложення та власне текст самого уложення. Загальні для всіх інститутів норми містяться в першій книзі Н.ц.у., норми зобов'язального права – в другій, права власності – в третій, сімейного – в четвертій і правонаступництва – в п'ятій. Всього до уложення включено 2.885 статей. Характерною рисою Н.ц.у. є відсутність узагальнюючих понять. Його параграфи відзначаються невизначеністю формулювань, наявністю значної кількості спеціальної юридичної термінології. В Н.ц.у. часто зустрічаються посилання на “добру совість”, “добрі справи”, які мали моральний, а не правовий зміст. Н.ц.у. мало суто буржуазний зміст й справило значний вплив на формування цивільного права Греції, Угорщини, Японії, Таїланду, Бразилії та інших держав.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Главою держави є президент, якого обирають Федеральні збори (особливий орган, який формується з членів бундестагу і обраних представників від земель) на 5 років. Президент представляє республіку в міжнародних справах, є гарантом конституційного ладу, призначає й звільняє федеральних судій та деякі категорії

федеральних посадовців. Провідна роль в системі виконавчої влади належить уряду на чолі з федеральним канцлером. Федеральний канцлер “встановлює основні положення політики й несе за них відповідальність”. Судова влада здійснюється Федеральним конституційним судом, федеральними судами та судами земель. Конституційний суд наділений широкими повноваженнями: контроль за конституційністю нормативних актів, розгляд спорів між органами федерації і земель та ін.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Державно-правовий розвиток Німеччини в Новий і Новітній час яскраво ілюструє значення надбудовних складових (ідеології, права, державних структур тощо) в суспільному житті. Німецький народ, допустивши до влади нацистів, призвів людство до страшною трагедії – Другої світової війни. І той же німецький народ у другій половині ХХ ст., спираючись на демократичні принципи, побудував правову соціальну державу, в якій найвища цінність – особистість.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

Назвіть два можливі шляхи об'єднання Німеччини під зверхністю австрійської династії Габсбургів чи то пруської Гогенцоллернів?

У якому році було створено митний союз між 20 німецькими державами?

Чим було обумовлене лідерство Пруссії у справі об'єднання Німеччини?

Який устрій мала Німеччина після об'єднання завдяки конституції 1871 р?

Чим відрізнялися німецькі соціал-демократи від російських революціонерів?

ТЕМА № 9. ДЕРЖАВА І ПРАВО ФРАНЦІЇ У НОВІТНІЙ ЧАС. РОЗВИТОК КРАЇНИ ВІД ТРЕТЬОЇ ДО П'ЯТОЇ РЕСПУБЛІКИ (2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. формування держави нового типу за часів Третьої, Четвертої і П'ятої республік.
2. Становлення французької правової системи: цивільний кодекс Франції 1804 р., Кримінальний кодекс Франції 1810 р. Еволюція права Франції у ХІХ – ХХ ст.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Борисевич М.М., Бельчук О.А., Евтушенко С.Г. История государства и права зарубежных стран: Краткий учебный курс / Под ред. к.ю.н., доцента М.М. Борисевича. – М.: Юриспруденция, 2001.

2. Глиняный В.П. История государства и права зарубежных стран. – Ч. 1. – Х.: «Одиссей», 2003.
3. Історія держави і права зарубіжних країн: Словник-довідник / Уклад. канд. іст. наук Д.Г. Каюк. – Д.: Юрид. акад. М-ва внутр. справ, 2003.
4. М.: Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. – 6 вид., доп. – К.: Атіка, 2007.
5. Трофанчук Г.І. Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. – К.: Юрінком Інтер, 2006.
6. Хома Н.М. Історія держави та права зарубіжних країн. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. – К.: «Каравела», Л.: «Новий світ – 2000», «Магнолія плюс», 2003.
7. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія: Навч. посіб. для студентів юрид. спец. вищих закладів освіти / За ред. В.Д. Гончаренка. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002.
8. Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права. – М.: Юристъ, 2002.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Виявити соціально-політичні причини кризи абсолютизму, проаналізувати різні течії в революції, показати значення ідеології просвітництва, підкреслити історичну закономірність цієї події і її історичне значення в руйнуванні феодалізму, заснованому на несвободі і станово-клановій системі, і формуванні нового типу суспільства і держави – буржуазної держави.

ВСТУП

Вищого розквіту абсолютизм у Франції досяг у XVII ст. Саме з цим періодом історії пов'язано завершення централізації французької держави і перетворення її на одну з найпотужніших країн світу. Тобто на певному етапі історії абсолютизм відіграв позитивну роль.

Це був період абсолютної монархії коли склалася станова структура французького суспільства. У привілейованому становищі знаходилися духовенство та дворянство.

І. ПИТАННЯ

ДЕРЖАВИНИЙ ЛАД ФРАНЦІЇ У НОВІТНІЙ ЧАС:

ХАРТІЯ 1814 р. – конституція реставрованої 1814 р. монархії Бурбонів у Франції. **Октройована** 4 червня 1814 р. королем Людовиком XVIII. Згідно з хартією запроваджувалося **обмеження королівської влади та зберігалися деякі буржуазні положення** введені під час та після Великої французької революції. У Франції **відновлювалася конституційна легітимна монархія** (тобто монархія на чолі з «законною» династією Бурбонів), яка за своєю

сутністю була **дуалістичною**. Хартія проголошувала вищим носієм влади короля. Він наділявся всією повнотою виконавчої влади. Монарх призначав посадовців в державному апараті, армії, поліції та суді, мав право видавати укази, укладати міжнародні договори. Тільки король мав право законодавчої ініціативи. Законодавчі функції здійснювалися королем та парламентом. Законопроект прийнятий парламентом набував силу тільки після згоди короля. Парламент складався з **двох палат**: палати перів та палати депутатів. Уряд не був відповідальний перед представницьким органом. Король мав право пожалування титулу пера. Він же формував палату перів. Палата депутатів обиралася населенням. У виборчому праві запроваджувався високий майновий ценз. Зберігався з певними змінами військово-бюрократичний та судовий апарат створений в період правління Наполеона. Хартія гарантувала недоторканість власності, декларувалися рівність всіх громадян перед законом, свобода слова, друку, особиста свобода, проголошувалися певні політичні права. Хартія відновлювала дворянські титули старого (дореволюційного) дворянства та зберігала їх за новим. Католицизм проголошувався державною релігією. Х.1814 р. діяла до революції 1830 р.

ЛИПНЕВІ ОРДОНАНСИ 1830 р. – шість указів (ордонансів) виданих 25 липня 1830 р. королем Франції Карлом X. **Ордонанси містили положення що відновлювали абсолютну монархію. Палата депутатів розпускалася, її формування фактично передавалося до рук великих землевласників, вводилася додаткова цензура преси, для видання часописів та газет кожні три місяці необхідно було отримувати спеціальний дозвіл, заборонялися зібрання та маніфестації.** Публікація ордонансів викликала масові заворушення, які швидко переросли у чергову революцію. **Король був змушений зректися престолу й тікати. Легітимна монархія припинила існування. Їй на зміну прийшла Липнева монархія.**

ЛИПНЕВА МОНАРХІЯ – назва державного ладу у Франції, що встановився після Липневої революції 1830 р. В ході революції династія Бурбонів була усунена від влади. Король Карл X зрікся престолу й втік з країни. 7 серпня королем Франції було проголошено Людовіка Філіпа I, герцога Орлеанського. **Замість Хартії 1814 р. було прийнято більш ліберальну Хартію 1830 р.** В період Л.м. зросла роль парламенту, внаслідок зниження майнового та вікового цензів збільшилася кількість виборців, **було введено місцеве самоврядування.** Державний апарат та збройні сили були очищені від дворян – прихильників режиму легітимної монархії. **Фактично влада перейшла до рук великої буржуазії.** Розпочався її «золотий час». Л.м. проіснувала до лютневої революції 1848 р.

ХАРТІЯ 1830 р. – акт, прийнятий королем Франції після липневого повстання, внаслідок якого до влади прийшов Людовік Філіп I, герцог Орлеанський. **Хартія 1830 р. була дещо зміненою Хартією 1814 р.** В Хартії 1830 р. не було згадки про те, що вона дарується підданим монархом. Було скасовано цензуру. Палати парламенту набували права законодавчої ініціативи, вводилася відповідальність міністрів перед парламентом,

знижувалися майновий і віковий цензи активного та пасивного виборчого права. Король втрачав право видавати ордонанси, що мають силу закону й призначати спадкове звання пера. Хартія 1830 р. діяла до встановлення у Франції у 1848 р. Другої республіки.

Однак і липнева монархія виявилася нетривкою. У Франції поширилися республіканські рухи. У 1848 р. в Парижі вибухнула революція. Король Луї-Філіп зрікся престолу. **25 лютого 1848 р. Франція була проголошена республікою.** Це була, так звана, **Друга республіка.** Цього ж року республіканський лад було закріплено конституцією.

Конституція Третьої республіки була прийнята у 1875 р. вона складається з трьох документів:

- Закон від 24 лютого 1875 р. про організацію Сенату;
- Закон від 25 лютого 1875 р. про організацію державної влади;
- Закон від 16 липня 1875 р. про взаємодію між гілками державної влади.

Конституційні акти визначали компетенцію та структуру вищих органів державної влади. Франція ставала змішаною парламентсько-президентською республікою.

Третя республіка попри всі негаразди та недоліки проіснувала до 1940 р. У 1939 р. Франція вступила у війну проти нацистської Німеччини, але зазнала поразки і капітулювала. 2/3 держави було окуповано. Тут влада належала німецькій військовій адміністрації. Лише на півдні існувала не окупована зона з центром у містечку Віші. Звідси й назва вішістська Франція. Очолював уряд у Віші маршал Петен. Конституція 1875 не була офіційно скасована. Але фактично республіка припинила існування. Восени 1942 р. німці окупували вішістську зону і Франція зникла з політичної карти світу.

З перших днів окупації у Франції розпочав боротьбу Рух опору. Очолював його створений у Лондоні комітет «Вільна Франція» на чолі з генералом де Голлем. У 1943 р. у Лондоні було створено тимчасовий уряд на чолі з генералом де Голлем. Влітку 1944 р. англо-американські війська десантувалися у Франції і вже на кінець року країна була звільнена від німецьких окупантів. **В період від 1944 по 1946 рр. на чолі держави стояв Тимчасовий уряд.** Звідси назва цього періоду – Тимчасовий.

У 1946 р. після тривалих обговорень було прийнято нову конституцію Франції. Ця подія знаменувала створення Четвертої республіки.

В преамбулі підтверджуються права і свободи людини і громадянина означені в Декларації 1789 р. крім того проголошувалися:

- рівні права усіх громадян незалежно від статі;
- право працювати й посідати посади;
- право на організацію профспілок та проведення страйків;
- дітям, матерям і літнім працівникам гарантується охорона здоров'я, матеріальне забезпечення, відпочинок і дозвілля;

- організація суспільної, безкоштовної і світської освіти всіх ступенів. За формою правління Франція була «світською, демократичною і соціальною» парламентською республікою.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

Утворений на базі Французької імперії Французький союз відповідно до положень конституції 1946 р., яка проголошувала, що союз створюється на засадах рівності прав та обов'язків, без расової та релігійної дискримінації. До складу цієї міжнародної організації крім власне Франції входили її заморські департаменти (Реюньон, Алжир та інші), заморські території (Французька Західна та Екваторіальна Африка, Нова Каледонія та інші), держави, що приєдналися (колишні протекторати Франції: Марокко, Туніс, володіння в Індокитаї), території, що приєдналися (колишні підмандатні території Франції: Того, Камерун). Вищими органами управління союзу були президент (ним був президент Французької Республіки), парламент Франції та асамблея Ф.с. Фактично союз являв собою форму управління колоніями, які мали певну самостійність у вирішенні внутрішніх питань, але при цьому зберігалася політична основа колоніальної системи й французький суверенітет над залежними територіями.

II. ПИТАННЯ. ПРАВО ФРАНЦІЇ У НОВІТНІЙ ЧАС

Методами створення нового права були: спадковість, рецепція, правова експансія, запозичення.

В основу нового права були покладені:

- принцип рівності (станів, перед законом і судом, рівні можливості займатися господарчою діяльністю);
- принцип свободи (свобода особи: право на безпеку, свобода слова, зборів, мітингів, організацій; свобода економічна: розпоряджатися власністю, продавати свою працю, господарчої діяльності, конкурувати і, головне, недоторканість приватної власності);
- принцип законності (послугував основою запровадження конституційного ладу і держави, що проявлялося у верховенстві права).

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

В період Третьої республіки, майже незмінним залишалось кримінальне право. Перешкоджали його розвитку головне політичні чинники. Локальні зміни відбувалися лише в царині боротьби із злочинами під час проведення державних іспитів та конкурсів, зловживаннями у казино, проституцією, руйнацією історичних пам'яток тощо. Лише у другій половині ХХ ст. потреба боротьби із злочинністю, що набувала нових форм (тероризм, екологічні злочини, міжнародні злочини тощо), у кримінальному праві активізувалися процеси оновлення. Найбільш радикальні перетворення у царині кримінального права відбулися у період П'ятої республіки.

У 60-80-х рр. ХХ ст. відбувся перегляд тексту Кримінального кодексу Франції 1810 р. було декриміналізовано низку злочинів. У 1981 р. було скасовано смертну кару. Разом з тим були криміналізовані тероризм, порушення у царині захисту природного середовища та безпека праці.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Французька революція ХVІІІ ст., на відміну від англійської, мала не локальне (місцеве значення), а континентальне: вона сприяла руйнуванню феодальних відносин, заснованих на станово-кланових привілеях і несвободі, не тільки у Франції, а і у більшості європейських країн і за межами Європи. Проголошені в Декларації і закріплені в Кодексі Нааполеона права і свободи людини і громадянина стали джерельною основою формування нового типу суспільства і нового типу держави, де головна цінність – особистість і її соціальна захищеність, а держава – лише інструмент (інституція) для охорони і захисту цих «привілеїв». Цей шлях був не простий і не легкий, однак, стартувавши у кінці ХVІІІ ст. у Франції, громадянське суспільство опановує все більший простір і не лише в Європі.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

Питання для самоперевірки:

1. На яких засадах базувався державний лад Франції у ХVІІІ ст.?
2. У якому році Установчими зборами Франції було прийнято документ надзвичайної ваги – Декларацію прав людини і громадянина?
3. Які невід’ємні права людини і громадянина визнавалися у Франції?
4. У якому році у Франція була проголошена Друга республіка?
5. Що змусило Францію піти на поступки в 1958 р., і для чого було створено Французьку спілку.

ТЕМА № 10 ДЕРЖАВА І ПРАВО КРАЇН АЗІЇ, АФРИКИ ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Революція 1911 р. і створення Китайської Республіки.
2. Японська окупація і Друга світова війна.
3. Створення Китайської Народної Республіки.
4. Культурна революція.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

6. Борисевич М.М., Бельчук О.А., Евтушенко С.Г. История государства и права зарубежных стран: Краткий учебный курс / Под ред. к.ю.н., доцента М.М. Борисевича. – М.: Юриспруденция, 2001.
7. Глиняный В.П. История государства и права зарубежных стран. – Ч. 1. – Х.: «Одиссей», 2003. Історія держави і права зарубіжних країн: Словник-довідник / Уклад. канд. іст. наук Д.Г. Каюк. – Д.: Юрид. акад. М-ва внутр. справ, 2003.
8. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія: Навч. посіб. для студентів юрид. спец. вищих закладів освіти / За ред. В.Д. Гончаренка. – К.: Видавничий Дім „Ін Юре”, 2002.
9. Макаруч В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. – 6 вид., доп. – К.: Атіка, 2007.
10. Трофанчук Г.І. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. – К.: Юрінком Інтер, 2006.
11. Хома Н.М. Історія держави та права зарубіжних країн. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. – К.: “Каравела”, Л.: “Новий світ – 2000”, “Магнолія плюс”, 2003.
12. Історія держави і права зарубіжних країн: Словник-довідник / Уклад. канд. іст. наук Д.Г. Каюк. – Д.: Юрид. акад. М-ва внутр. справ, 2003.
13. Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права. – М.: Юристъ, 2002.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Ознайомити студентів з особливостями державно-правового розвитку Китаю в Новий та Новітній час і висвітлити причини японської окупації. Показати шляхи утворення Китайської Народної Республіки та культурної революції.

ВСТУП

Розгром мілітаристської Японії у серпні – вересні 1945 року завершив Другу світову війну, звільнивши від японських військ країни Азіатсько-Тихоокеанського регіону. У Китаї точилася жорстока громадянська війна. Радянська Червона армія повністю окупувала Маньчжурію, прийнявши капітуляцію більшої частини Квантунської армії. На цей час на території Маньчжурії діяли лише розрізнені партизанські загони і розвідгрупи китайських партизанів. У вересні 1945 року розпочалося масове перекидання збройних сил компартії з Північного та Східного Китаю в північно-східну частину країни. До листопада туди перейшло близько 100 тис. бійців 8-ої та 4-ої армій. З цих частин, партизанських формувань і місцевих жителів було сформовано Об'єднану демократичну армію Північного Сходу, яка стала кістяком Народно-визвольної армії Китаю.

I. ПИТАННЯ

II. ПИТАННЯ

РЕВОЛЮЦІЯ 1911 Р. І СТВОРЕННЯ КИТАЙСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ.

1911 р. в Китаї розпочалося Учанське повстання. Воно стало початком Синьхайської революції (1911–1913 рр.) в Китаї, внаслідок якої було скинуто маньчжурську династію Цин. 1 січня 1912 р. проголошено створення Китайської Республіки, а 12 лютого імператор Пу І зрікся престолу. Падіння династії і централізованої влади одразу ж породило небезпеку розпаду держави. Правитель Монголії відмовився підкоритися республіці і відділився від Китаю. 3 листопада 1912 р. він уклав угоду з Росією. Англія скористалася внутрішньою боротьбою в Китаї для перетворення Тибету на свою зону впливу. Тибет піднявся на боротьбу і примусив китайський гарнізон покинути країну. Всі наступні спроби китайців відновити там свою владу перекреслювалися Британією. Росія погодилася вважати Тибет англійською сферою впливу, а Британія визнала російські інтереси в незалежній (зовнішній) Монголії.

За цих обставин у Китаї 25 серпня 1912 р. формується Китайська національна народна партія – Гоміньдан, засновником якої став відомий китайський революціонер-демократ Сунь Ятсен. Президентом республіки, прем'єр-міністром і головнокомандувачем армії став мілітарист Юань Шикай.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ

У 1921 р. було створено Комуністичну партію Китаю, малочисельну і таку, що на той період не користувалася особливою популярністю. 8 вересня 1923 р. до Китаю на прохання Сунь Ятсена, який просив надіслати йому людину, з якою він міг би говорити англійською без перекладача, прибув агент Комінтерну М. Бородін, який став політичним радником Центрального виконавчого комітету Гоміньдану і радником Сунь Ятсена. Він організував співробітництво між Гоміньданом і Комуністичною партією Китаю. 20 січня 1924 р. відбувся 1 Всекитайський з'їзд Гоміньдану в Гуанчжоу. На з'їзді було прийнято курс на союз з китайськими комуністами і СРСР. 16 червня засновано Військову академію Вампу під проводом Чан Кайші. До першого набору було зараховано 400, до другого – 500, до третього – 800 і до четвертого – близько 2600 слухачів; при академії було створено два навчальні полки. До академії Вампу прибула велика група радянських військових радників. У жовтні 1924 р. до Гуанчжоу на посаду головного військового радника прибув Василь Блюхер.

III. ПИТАННЯ

ЯПОНСЬКА ОКУПАЦІЯ І ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА.

Восени 1931 року Японія напала на Китай. 18 вересня після серії провокацій японці перейшли у наступ, за короткий час окупувавши всю Маньчжурію. У березні 1932 року тут було проголошено прояпонську маріонеткову державу Маньчжоу-Го, яку очолив Айсиньгьоро Пуї - останній представник маньчжурської династії Цин. ліквідованої в роки Синьхайської революції.

За цих складних умов Чан Кайші був змушений боротися одночасно з трьома ворогами: зовнішньою японською агресією, спорадичними бунтами окремих мілітаристів на місцях та збройними силами компартії, які претендували на владу в країні. Він обрав політику компромісу з японцями, з мілітаристами вів справи залежно від конкретних обставин, а з комуністами жоден компроміс був неможливий. У 1934 році основні сили компартії було заблоковано у провінції Цзянси. Однак керівництво компартії зуміло організувати прорив і після багатомісячного маршу привело війська на північний захід країни, у так званий "особливий район" з центром у місті Яньань. Ці події увійшли в історію компартії як "Великий похід". Чан Кайші планував продовжити боротьбу з комуністами і там, але тут збунтувалася низка його генералів, які вважали більш пріоритетним завданням замирення з комуністами і спільну боротьбу з японською агресією. В результаті Сі-анського інциденту було підписано угоду про створення єдиного фронту між компартією і Гоміньданом.

Уряд Чан Кайші ще під час Веймарської республіки одержував військову допомогу від Німеччини. З приходом до влади Гітлера допомогу було збільшено з метою боротьби з комуністами. У Китаї було створено заводи з виготовлення ліцензованого німецького озброєння, німецькі радники навчали особовий склад, до Китаю експортувалися шоломи, гвинтівки Gewehr 88 і 98, пістолети Mauser. Китай також одержував незначну кількість літаків Henschel, Junkers, Heinkel та Messerschmitt, гаубиць Rheinmetall і Krupp, протитанкові і гірські гармати, наприклад, Рак 35/36, з'явилися також легкі танки PzKpfw I.

25 листопада 1936 року Японія і Німеччина уклали Антикомінтернівський пакт, спрямований проти СРСР і комуністичного руху. 12 грудня 1936 року стався Сіанський інцидент, який примусив Чан Кайші об'єднатися з комуністами. 7 липня 1937 року з конфлікту біля мосту Лугоуцяо неподалік від Пекіна розпочалася "велика" війна між Японією і Китаєм. З цього моменту, на думку багатьох китайських істориків, починається Друга світова війна. 21 серпня 1937 року було підписано радянсько-китайський договір про ненапад, після чого СРСР став надавати військову й економічну допомогу уряду Чан Кайші (Китаю поставлялися літаки І-16 та інша військова техніка, спочатку на

боці Китаю воювали радянські льотчики). Німецьку військову допомогу Китаю було припинено.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Уряд Чай Кайші ще під час Веймарської республіки одержував військову допомогу від Німеччини. З приходом до влади Гітлера допомогу було збільшено з метою боротьби з комуністами. У Китаї було створено заводи з виготовлення ліцензованого німецького озброєння, німецькі радники навчали особовий склад, до Китаю експортувалися шоломи, гвинтівки Gewehr 88 і 98, пістолети Mauser. Китай також одержував незначну кількість літаків Henschel, Junkers, Heinkel та Messerschmitt, гаубиць Rheinmetall і Krupp, протитанкові і гірські гармати, наприклад, Рак 35/36, з'явилися також легкі танки PzKpfw I.

IV. ПИТАННЯ

СТВОРЕННЯ КИТАЙСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ.

Розгром мілітаристської Японії у серпні – вересні 1945 р. завершив Другу світову війну, звільнивши від японських військ країни Азіатсько-Тихоокеанського регіону. У Китаї точилася жорстока громадянська війна. Радянська Червона армія повністю окупувала Маньчжурію, прийнявши капітуляцію більшої частини Квантунської армії. На цей час на території Маньчжурії діяли лише розрізнені партизанські загони і розвідгрупи китайських партизанів. У вересні 1945 року розпочалося масове перекидання збройних сил компартії з Північного та Східного Китаю в північно-східну частину країни. До листопада туди перейшло близько 100 тис. бійців 8-ої та 4-ої армій. З цих частин, партизанських формувань і місцевих жителів було сформовано Об'єднану демократичну армію Північного Сходу, яка стала кістяком Народно-визвольної армії Китаю.

Радянська армія знаходилася в Маньчжурії включно до травня 1946 року. За цей час радянська сторона допомогла китайським комуністам організувати, навчити та озброїти нові китайські війська. У результаті цього, коли гоміньданівські війська почали у квітні 1946 року входити до Маньчжурії, вони, на свій подив, виявили там не розрізнені партизанські загони, а сучасну дисципліновану армію комуністів. Ситуацією в Маньчжурії зацікавилися і в Білому домі. Перший загін збройних сил США у складі двох дивізій морської піхоти висадився в Китаї в районі Таньцзиня ще 30 вересня 1945 року. До осені в Китаї знаходилося вже понад 100 тис. американських військовослужбовців. Американські експедиційні війська, головним чином морські піхотинці, намагалися не втручатися в стосунки між компартією і Гоміньданом. Але вони активно взаємодіяли зі збройними силами легітимного китайського уряду - військами Гоміньдану, перш за все у прийнятті капітуляції японських військ у Північному та Центральному Китаї, а також у підтриманні порядку й охороні різноманітних важливих об'єктів у китайських містах. З самого початку

командування військ Гоміньдану припустилося стратегічної помилки: незважаючи на успіхи в перших зіткненнях з Об'єднаною демократичною партією в Маньчжурії, воєнні дії в Північно-Східному Китаї не буди доведено до кінця, Гоміньдан спрямував свої зусилля не на боротьбу з регулярними військами компартії, а на знищення партизанського руху і партизанських баз у Центральному, Східному та Північному Китаї. Зміцнившись за допомогою радянської сторони, за підтримки місцевого населення війська Мао Цзедун до осені 1948 року досягли чисельності в 600 тис. чол. З 1 листопада Об'єднана демократична армія стала називатися 4-ою Польовою армією. Очолив її Лінь Бяо.

ВИСНОВКИ З ЧЕРВЕРТОГО ПИТАННЯ

До весни 1949 року збройні сили компартії звільнили від гоміньданівців весь Китай північніше ріки Янцзи і східніше провінції Ганьсу. До кінця громадянської війни Народно-визвольна армія становила могутню чотиримільйонну армію, яка була найбільшою в Азії. 24 квітня 1949 року війська компартії під проводом маршала Лю Бочена увійшли до столиці гоміньданівського Китаю міста Нанкін. Сам гоміньданівський уряд ще в лютому переїхав на південь країни до Кантона, а потім разом із залишками відданих йому військ утік на острів Тайвань. Наприкінці року Народно-визвольна армія Китаю знищила основні угруповання Гоміньдану на континенті, переможно завершивши третю громадянську війну в Китаї. 1 жовтня 1949 року в Пекіні було проголошено Китайську Народну Республіку.

V. ПИТАННЯ

КУЛЬТУРНА РЕВОЛЮЦІЯ.

У 1966 році голова компартії Мао Цзедун розпочав масову кампанію з "підтримання революційного духу в масах". Її фактичним завданням було утвердження маоїзму як єдиної державної ідеології і знищення політичної опозиції. Масова мобілізація молоді, яка одержала назву "червоногвардійців", була позбавлена чіткої організації через раптовість дій голови і відсутність єдності в середовищі лідерів компартії. Фанатично віддані "образу Голови", студенти, робітники і школярі зайнялися пошуком і розвінчуванням "класових ворогів", підбурювані радикальною клікою до атак на більш поміркованих лідерів партії. Найвидатнішою постаттю в керівному складі компартії, політично і фізично знищеної внаслідок культурної революції, став Лю Шаоци. Ден Сяопін опинився на трудовому перевихованні - робітником тракторного заводу. Некерована енергія критично налаштованої молоді навалилася на інтелектуалів, релігійні інститути, культурні пам'ятки Китаю, а також на рядових громадян - носіїв старих культурних цінностей.

Після падіння Лінь Бяо у вересні 1971 року позначилася зміна курсу в напрямку співробітництва з капіталістичним табором.

Після смерті у 1976 році Мао Цзедуна владу в країні взяли реформатори Ден Сяопін і Ху Яобан, які наприкінці 1978 року проголосили політику "реформ і відкритості". На XIV з'їзді компартії (1992 рік) було проголошено курс на побудову соціалістичної ринкової економічної системи з китайською специфікою. Фактично введення економічної реформи означало справжню "революцію зверху", яка полягала в поступовому й частковому згортанні тоталітарної маоїстської моделі жорсткої централізації економіки і переведенні частини галузей народного господарства на ринкові рейки, але за умови повністю незмінної політичної надбудови в особі компартії, яка монополює країною. Така система дуже схожа на так звану нову економічну політику 1921-1930 р. в радянській Росії, коли диктаторська влада партії більшовиків поєднувалася з введенням ринкової економіки. Тоді в Росії "двовладдя" ринку і політичної диктатури протрималося 10 років. Як довго воно протримається в сучасній Піднебесній? На це запитання може відповісти тільки сам Китай.

ВИСНОВКИ З П'ЯТОГО ПИТАННЯ

Після падіння Лінь Бяо у вересні 1971 року позначилася зміна курсу в напрямку співробітництва з капіталістичним табором.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

У 1976 році владу в країні взяли реформатори Ден Сяопін і Ху Яобан, які наприкінці 1978 року проголосили політику «реформ і відкритості». На XIV з'їзді компартії (1992 рік) було проголошено курс на побудову соціалістичної ринкової економічної системи з китайською специфікою. Фактично введення економічної реформи означало справжню "революцію зверху", яка полягала в поступовому й частковому згортанні тоталітарної маоїстської моделі жорсткої централізації економіки і переведенні частини галузей народного господарства на ринкові рейки, але за умови повністю незмінної політичної надбудови в особі компартії, яка монополює країною.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

Питання для самоперевірки:

В якому році маньчжури захопили останній осередок опору Китаю – Тайвань?

Яке повстання стало початком Синьхайської революції (1911–1913 рр.) в Китаї, в наслідок якої було скинуто маньчжурську династію Цин?

Хто очолив проголошену прояпонську маріонеткову держву Маньчжоу-Го?

За яких обставин Китай опинився в економічній ізоляції з боку США та інших країн НАТО?

Яку назву одержала політика реформаторів Ден Сяопіна та Ху Яобана наприкінці 1978 р.?